

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Jahon tarixi kafedrası

Bitiruv malakaviy ish

**“Quloqlashtirish” va “quloqlar taqdiri”
masalasining arxiv hujjatlarida yoritilishi**

Arxivshunoslik ta’lim yo‘nalishi

bitiruvchisi:

YAndashev Elyor Karim o‘g‘li

Ilmiy rahbar: tarix

fanlari nomzodi

Raxmonov K.J.

Buxoro – 2019

Mundarija:

Kirish	3
1-bob. XX asr 30-yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan quloqlashtirish siyosatining umumiy tavsifi	
1.1. Quloqlashtirish va “quloqlar taqdiri” masalasiga ilmiy tadqiqotlar orqali yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlari.....	8
1.2. Quloqlashtirish siyosatining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy omili – yoppasiga jamoalashtirish oqibati ekanligi.....	19
2-bob. 1930 – yillar qishloq xo‘jaligidagi o‘zgarishlar: sotsialistik qayta qurish, jamoalashtirish, quloqlashtirish jarayonlarining arxiv materiallari orqali o‘rganilishi	
2.1. “Sotsialistik qayta qurish” va “jamoalashtirish” masalalarining tarixiy hujjatlardagi tavsifi.....	29
2.2. Mustaqillik yillarida “quloqlashtirish va “quloqlar taqdiri” mavzusiga yangicha innovatsion yondashuv metodologiyasi.....	37
Xulosa va tavsiyalar.....	49
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	53

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Mustaqillik yillarida respublikamizda tub islohatlarni o‘tkazish jarayonida milliy tiklanish, ma’naviy yangilanish va milliy o‘zlikni anglash va erkin tafakkurga ega bo‘lgan jamiyat a’zolarini tarbiyalash kabi ulug‘vor ishlarda tarix fanining roli va ahamiyati tobora ortib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov haqli ravishda ta’kidlaganidek, «tarix xotirasi, xalqning, jonajon o‘lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o‘zlikni anglashni, ta’bir joiz bo‘lsa, milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida g‘oyat muhim o‘rin tutadi»¹.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoevning tarixda ilk bor parlamentimizga o‘z murojatnomasida, 2017 yil 7 fevralda PF-4947-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmonida, bir qator nutq va ma’ruzalarida istiqbol rejalarimiz tahlil qilinmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev 2016 yil 30 dekabrda mamlakatimiz ilmiy jamoatchiligi vakillari bilan uchrashuvida “Ilm-fan yutuqlari Vatanimiz ravnaqiga xizmat qilsin” mavzusida nutq so‘zladi. “Olimlarning suhbatidan inson o‘ziga beqiyos ma’naviy boylik oladi, qalb kengliklarini, tafakkur teranligini his qiladi... Xalqimizda “Oqqan daryo oqaveradi” degan dono naql bor. SHu ma’noda, el-yurtimizning qon-qonida azaldan bo‘lgan aql-zakovat, ilmu ma’rifat tufayli, siz kabi zahmatkash va fidoiy insonlarning xizmatlaringiz tufayli O‘zbekiston zaminidan yangi xorazmiylar, beruniylar, ulug‘beklar etishib chiqadi va Vatanimiz shuhratini butun dunyoga yuksaltiradi, deb ishonaman ”¹.

Istiqlol yillarida tarixiy jarayonlarni o‘rganishda eskirib qolgan, hayot sinovidan o‘ta olmagan metodologiya o‘rnini tomoman yangicha metodologiya

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й., Б.140

¹ Mirziyoev SH.M. “Илм-фан ютуқлари Ватанимиз равнақига хизмат қилсин” // Қаранг: Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. –Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –Б.166,179 .

egallay boshladi. Vatanimiz tarixini xolisona va haqqoniy yoritish borasida ham, nisbatan qisqa davr ichida nihoyatda katta va keng ko‘lamdagi ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Amalga oshirilgan ushbu ishlarda O‘zbekistonning yaqin davri tarixi, ya’ni mustabid sovet tuzumi davri tarixi, xususan qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish va «quloq» qilish siyosati va amaliyoti tarixini o‘rganish muhim va salmoqli o‘rin egallaydi. Mustaqillikdan to bugungi kunimizga qadar ushbu muammoni bugungi kun talablari darajasida, milliy g‘oya, milliy istiqlol mafkurasi ruhida talqin qilgan, uni har taraflama ham ijobiy, ham salbiy tomonlarini chuqur tahlil qilgan bir qator ilmiy tadqiqot ishlari yaratildi, bu masalaga doir darslik, o‘quv qo‘llanma, monografiya va fundamental asarlar chop qilindi. Ushbu asarlarda qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish va bu asosda to‘q xo‘jaliklarni «quloq» qilish amaliyotining butun fojialari ma’lum darajada o‘zining haqqoniy va adolatli talqinini topgan.

Mustabid tuzum davrida yaratilgan juda ko‘plab ilmiy adabiyotlarda o‘zbek qishlog‘ida amalga oshirilgan yoppasiga jamoalashtirish va «quloq» qilish siyosati ijobiy baholangan, uning barcha jarayonlari soxtalashtirilgan. Sovetlar davri adabiyotlarida yoppasiga jamoalashtirishning o‘tkazilishi «lenincha kooperativ rejasining tantanasi», «qishloq sotsializmning olamshumul g‘alabasi» sifatida baholangan hamda uning salbiy aytish mumkinki fojiali oqibatlari keng xalq ommasidan yashirib kelingan.

Bugungi kunda O‘zbekistonda 1920-1930 yillardagi agrar o‘zgartirishlar va uning oqibatlari muammosiga bag‘ishlangan bir qancha asarlar mavjudki, ularni arxivshunoslik nuqtai-nazaridan tahlil qilish, ularda o‘rganilgan masala va yo‘nalishlarni aniqlash, ilgari surilgan nazariy xulosalar va ma’lumotlarni o‘zaro qiyoslash, sovet davri adabiyotlari bilan taqqoslash va ijobiy tomonlarini ko‘rsatib berish g‘oyat muhim va dolzarb ehtiyojga aylanib bormoqda.

Sovetlar davrida ham yoppasiga jamoalashtirish siyosatiga doir adabiyotlarni O‘zbekistonda arxivshunoslik aspekti bo‘yicha maxsus o‘rganilmaganligi ham ushbu masalaning dolzarb ekanligidan dalolat beradi. Ushbu mavzuni o‘rganishning dolzarbligi yana shu bilan izohlanadiki, masalaga doir sovet davri

hamda mustaqillik yillarida yaratilgan ilmiy adabiyot va tadqiqotlarni arxivshunoslik nuqtai-nazaridan tahlil qilish, o‘zaro qiyoslash o‘sha davr tarixiy jarayonlaridagi butun haqiqatni to‘la anglab etish, uning xali o‘rganilmagan yangi qirralarini belgilash jihatidan ham ahamiyatlidir.

YUqoridagi fikrlardan kelib chiqib, ta’kidlamoqchimizki, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish va «quloqlashtirish» siyosati arxivshunosligi ushbu kungacha alohida tadqiqot ob’ekti bo‘lmagan.

BMIning maqsad va vazifalari. Tadqiq qilinayotgan mavzuning muhimligi va dolzarbligidan kelib chiqib, O‘zbekistonda quloqlashtirish siyosati tarixini arxivshunoslik jihatidan milliy istiqlol mafkurasi, milliy g‘oya ruhida tahlil qilish va nazariy xulosalar chiqarish tadqiqot maqsadini tashkil qiladi. SHu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

- Quloqlashtirish va “quloqlar taqdiri”ning tarixiy, ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy omillarini tahlil qilish;

- Quloqlashtirish masalasiga ilmiy tadqiqotlar orqali yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berish, ularni o‘zaro taqqoslash;

-“Sotsialistik qayta qurish” va “jamoalashtirish” masalalarining tarixiy hujjatlardagi tavsifini berish;

- Mustaqillik yillarida “quloqlashtirish va “quloqlar taqdiri” mavzusiga yangicha innovatsion yondashuv metodologiyasini tahlil qilish;

-O‘rganilgan adabiyotlar va manbalarni nazariy jihatdan umumlashtirgan holda, bugungi kunda respublikamizda agrar tarixni o‘rganish borasida qilinayotgan ishlarga tavsiya va takliflar berish.

Mavzuning o‘rganilish darajasi. O‘zbekistonda sovet davridagi quloqlashtirish tarixiga doir ilmiy adabiyotlar va maqolalarni arxivshunoslik jihatidan tahlil qilish holatlari ushbu mavzuga bag‘ishlangan ayrim ilmiy asarlarning kirish qismida uchraydi. Bu kabi asarlar jumlasiga R.H.Aminova,

A.YU.Ibragimova, B.A.Tulepbaev, V.YA.Nepomnin, S.S.Saidaliev asarlarini kiritish mumkin.²

Sovetlar hokimiyati yillarida «quloqlarni sinf sifatida tugatish» masalasiga alohida mavzu sifatida bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqot asarlari ham yaratilgan bo'lib, ularda ham o'rganilgan muammo butun butun ittifoq miqyosida tahlil qilingan. Ushbu asarlarni tahlil qiluvchi va uning ayrim jihatlarini arxivshunoslik nuqtai-nazaridan umumlashtiruvchi alohida maqolalar ham mavjud.¹

Quloqlashtirish va «quloq»larning keyingi fojiali taqdiri masalasini tadqiq etish so'nggi vaqtlarda qizg'in davom etmoqda. Bu o'rinda R.T.SHamsutdinov, N.Karimov, M.Abdullaevlarning bir qator maqola va ilmiy tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish joizdir¹. Bu maqolalarda o'zbek arxivshunosligida birinchi bor «quloq»larning taqdiri xususida so'z yuritilgan, Tadqiqotlarda asosan, O'zbekistondan Ukrainaning Xerson viloyatiga surgun qilingan «quloq» xo'jaliklari va ularning fojeali taqdiri keng ko'lamdagi arxiv xujjatlari asosida atroflicha tahlil qilingan.

Mustaqillik yillarida respublikamizda yoppasiga jamoalashtirish va «quloq» qilish siyosatini haqqoniy o'rganish sari qadam tashlangach, ushbu mavzuni manbashunoslik va arxivshunoslik nuqtai-nazaridan o'rganish borasida ham ma'lum izlanishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan professor

² Аминова Р.Х. Осуществление коллективизации в Узбекистане (1929-1932 г.г.) Тошкент, «Фан», 1977; Ибрагимова А.Ю. Победа ленинского кооперативного плана в Узбекистане (1929-1933 г.г.) Тошкент, «Фан» 1969; Тулепбаев Б.А. Осуществление ленинской аграрной политики партии в республиках Средней Азии. Москва, «Мисль», 1967; Непомнин В.Я. Исторический опут строительства социализма в Узбекистане (1917-1937). Т., Госиздат УзССР, 1960; Саидалиев С.С. Борьба за осуществление ленинского кооперативного плана в Узбекистане. Т., Госиздат УзССР. 1958; Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк. Тошкент, 1970 ва бошк.

¹ Погудин В.И. Проблема ликвидации кулачества как класса в советской историографии-«Вопросы истории», 1965 №4 Трифонов И.Я. Овсянкин В.А. Проблемы ликвидации эксплуататорских классов в СССР в советской историографии. «История СССР», 1978 №2 Ивницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929-1932 гг.) Кириш кисми. М., «Наука», 1972.

¹ Шамсутдинов Р. Шохид кетган «кулоқлар» // «Ўзбекистон овози» 1999 16-18 декабрь; Шамсутдинов Р., Абдуллаев М. «Кулоқлар» нинг Украинадаги ҳаёти // «Туркистон» 2000 йил 12-19-26 февраль Ўша муаллифлар. Украинадаги Ўзбек «кулоқ» лари. Ўзбек «кулоқ» лари кимлар эди? // «Фан ва турмуш» 1999 №5-6 2000 №1, №2 Ўша муаллифлар. Жангчи Ўзбек «кулоқ»лари // | «Фан ва турмуш» 2000 №6 Каримов Н., Шамсутдинов Р. Шахидлар хотираси.Сургун, Ғ.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 2000 ва бошқалар.

R.T.SHamsutdinovning jamoalashtirish va «quloqlashtirish» tarixiga bagʻishlangan ikki yirik tadqiqot asarlarining² kirish qismida mavzuning manbashunoslik va arxivshunoslik tahlili keltirilgan, vatanimizdagi va horijdagi mavzuga doir asarlar, hujjatli manbalar sanab oʻtilgan va ilmiy jihatdan tavsiflangan. Tadqiqotchi M. Abdullaev oʻz dissertatsiyasida mazkur mavzuni yangicha yondashuvlar asosida yoritishga, masalaning muhim jihatlarini xolisona tahlil qilishga harakat qilgan. Dissertatsiya shu paytga qadar ilmiy isteʼmolga kiritilmay kelgan arxiv xujjatlari, manbalar, faktik materiallar asosida bajarilgan. Muallif oʻz dissertatsiyasida Oʻzbekistondagi jamoalashtirish va «quloq» qilish jarayonini xolisona vahaqqoniy yoritishga harakat qilgan ekan, mavzuda alohida oʻrin tutgan bir qancha masalalarning yangicha talqinini ilgari surgan.

Taʼkidlab oʻtmoq lozimki, hozirgi kunda Oʻzbekistonda yoppasiga jamoalashtirish va «quloq» qilish siyosati va amaliyoti tarixiga bagʻishlangan asarlarni arxivshunoslik boʻyicha tadqiq etish biron bir dissertatsion ishda alohida mavzu sifatida izlanish obʼekti boʻlmagan. SHu sababli ham bitiruv malakaviy ishida ushbu masalani arxivshunoslik nuqtai nazaridan oʻrganish va nazariy xulosalar chiqarishga harakat qilindi.

BMIning amaliy ahamiyati. Ushbu tadqiqot ishimiz amaliy ahamiyatga ham ega boʻlib, izlanish natijasida vujudga kelgan maʼlumotlar, xulosalar, umumlashtirishlar va oʻzaro qiyoslashlar Oʻzbekistonda yoppasiga jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlarini tarixini arxivshunoslik nuqtai-nazaridan oʻrganish va bu haqda maʼlum bir tasavvur xosil qilishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda keltirilgan maʼlumotlardan, umumlashtiruvchi nazariy-xulosalardan taʼlimning turli bosqichlarida dars oʻtishda foydalanish mumkin.

BMIning tuzilishi kirish, ikki bob va xulosa qismlaridan iborat. SHuningdek, unda foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati ham keltirilgan.

² Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. Тошкент, «Шарк», 2001. Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. (Ўрта Осиё республикалари мисолида) Тошкент, «Шарк», 2003.

1-bob. XX asr 30-yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan quloqlashtirish siyosatining umumiy tavsifi

1.1. Quloqlashtirish masalasiga ilmiy tadqiqotlar orqali yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbekistonning sovetlar davri tarixidagi etarli darajada o‘rganilmagan masalalaridan biri bu jamoalashtirish asosida o‘tkazilgan dehqon xo‘jaliklarini «quloq» qilish, surgun qilish va uning oqibatlari masalasi hisoblanadi. Sovetlar davrida bu mavzu haqqoniy tarzda o‘rganilmadi. Chunki, markscha-lenincha arxivshunoslik metodologiyasi va kommunistik mafkura bu masalani haqqoniy o‘rganishni inkor etar edi. Shu boisdan ham bu davrda quloqlashtirish va u bilan bog‘liq masalalar soxtalashtirilib, buzib talqin qilindi. Sovet davri adabiyotlarida «quloq»lar «qishloq burjuaziyasi», «aksilinqilobchilar», «xalq dushmanlari», «kolxoz dushmanlari» degan nomlar bilan atalib kelindi. O‘ziga to‘q badavlat, ishbilarmon dehqon xo‘jaliklarining umumiy nom bilan - quloq, ya‘ni «mushtumzo‘r» deb atalganligi ham tarixning naqadar soxtalashtirilganligidan darak beradi. Bu holatning yuzaga kelishining bir qancha asosli sabablari bor edi, albatta. Taniqli tarixchi olim, professor R. Shamsutdinov to‘g‘ri ta’kidlaganidek «tadqiqotchilar zamona zayli, hukmron tuzum va uning mavkuraviy, siyosiy bosimi, taz‘yiqi bilan O‘rta Osiyodagi agrar o‘zgarishlarni, jamoalashtirish, quloq qilish va surgun qilish jarayoni va mohiyatini to‘la ochib bera olmaganlar, manbalarga tanqidiy yondosha bilmaganlar, asosiy manbalardan foydalanish imkoniga ega bo‘lmaganlar, haqiqiy dalillarni chetlab o‘tganlar, hamma narsani ijobiy baholaganlar, salbiy, fojeali jihatlarni atayin tushirib qoldirganlar, tarixiy mavzudagi tadqiqot ishlari zamonaviylashtirilgan, soxtalashtirilgan, o‘ta mafkuralashtirilgan»¹.

Sovet davri o‘zbek agrar arxivshunosligida «quloq» xo‘jaliklarining tugatilishi va taqdiri masalasi alohida bir mavzu sifatida, tadqiqot ob‘ekti sifatida

¹ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. (Ўрта Осиё республикалари мисолида) Тошкент «Шарқ» 2003 Б.8

o'rganilmagan. Masalaning ayrim jihatlari qishloq xo'jaligini jamoalashtirish tarixiga doir adabiyotlarda yoritib o'tilgan xolos.

«Quloq» xo'jaliklarining sinf sifatida tugatilishi masalasini alohida mavzu sifatida umumlashtiruvchi tadqiqotlar Ittifoq miqyosida olib borilgan. Kommunistik mafkura ruhidagi bunday tadqiqotlar qatoriga G.Glezerman, V.Drobijev, I.Grifonov, A.Finarov, N.Ivnitskiy monografiyalarini kiritish mumkin.²

Mazkur asarlarda masala butun ittifoq miqyosida o'rganilganligi bois, ayrim respublikalardagi, jumladan O'zbekistondagi «quloq» xo'jaliklarining tugatilish jarayonlari to'la, batafsil aks ettirilmagan. SHuningdek, respublikadagi «quloqqilish» siyosatining o'ziga xos tomonlari, xususiyatlari, alohida jarayonlari ochib berilmagan. Umuman, bu asarlarda ham o'rganilgan masala ta'kidlab o'tilganidek, totalitar tuzum talabi va andozasi bilan tahlil qilingan ijobiy baholangan. Ularning mazmun-mohiyati tadqiqotlarning nomlanishidan ham to'la bilinib turadi.

Agrar tarixdagi bu soxtaliklar faqatgina ilmiy adabiyotlardagina emas, balki badiiy adabiyotlarda dissertatsiyalarda ham o'z aksini topgan. Bu kabi asarlarning barchasida «quloqlarni sinf sifatida tugatish» siyosati va u bilan bog'liq tadbirlar kompartiya va sovetlarning agrar siyosati va amaliyotining ulkan yutug'i sifatida ijobiy baholanib, ko'kka ko'tarib maqtalgan.

SSSR deb atalgan qizil saltanatning parchalanishi va mustabid tuzumning qulashi bilan O'zbekiston ham o'zining mustaqil taraqqiyot yo'liga qadam qo'ydi. SHu davrdan e'tiboran milliy o'zlikni anglash, qadriyatlarni tiklash borasida ham keng qamrovli ijobiy o'zgarishlar amalga oshirila boshlandi. Vatanimiz tarixidagi «oq va qora dog'lar» qatorida sanaluvchi «quloqlashtirish» siyosati va uning fojiali oqibatlari mavzusini ham haqiqat va adolat mezonlari asosida chuqur o'rganish

² Глизерман Г. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР. Москва, 1949 Дробижев В. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР. Москва, 1966 Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбѸ в СССР в годы НЭП а (1921-1937 гг) Москва 1960; ўша муаллиф Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР. Москва, 1975 Финаров А.П. К вопросу о ликвидации кулачества как класса и о судьбе бывших кулаков в СССР. Москва 1961 Ивницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. (1929-1932 гг) Москва 1972.

imkoniyatlari yuzaga keldi. O‘zbek tarixchi-olimlari haqiqat yo‘lidan borib, sovetlar davrida soxtalashtirib talqin qilingan milliy tariximiz sahifalarini haqqoniy yoritish, uni har taraflama chuqur o‘rganish, uning barcha ijobiy va salbiy taraflari bilan xolisona baho berish sari izlanishlarni boshlab yubordilar.

Mazkur mavzuni tamoman yangi metodologiya, yangi ruhda yoritishni ham akademik R.H.Aminova birinchi bo‘lib boshladi. Olima o‘zining bir qator maqolalarida va monografiyasida avvalgi qarashlaridan tamoman voz kechib, jamoalashtirish siyosatining illatlari qatorida quloqlashtirish amaliyotining ham tamoman xato siyosat ekanligini, u o‘zbek dehqonlari boshiga ulkan kulfatlar keltirganligini aniq dalillar bilan fosh etishga harakat qildi.

R.Aminova o‘z tadqiqotlarida eng avvalo «quloqlar»ning ijtimoiy mavqeiga adolatli baho berib, ularning ishbilarmon, tadbirkor dehqonlar qatlami bo‘lganligini ta’kidlaydi. Olimaning fikricha «Quloqlar bir necha yil ilgari er olib, o‘z mehnati evaziga ma’mur yashayotgan kishilar edi.»¹

R.Aminova jamoalashtirish tarixiga bag‘ishlangan boshqa bir monografiyasida² quloq qilish mexanizmi va uning O‘zbekistondagi ko‘rinishiga doir misollar keltirib o‘tadi. Muallif bu haqda to‘xtalib o‘tar ekan, O‘zbekistonda jamoalashtirish davrida tom ma’nodagi «quloq»lar bo‘lmaganligini, mavjudlari, ya’ni katta er–mulkka ega bo‘lgan dehqon xo‘jaliklari 1925-1929 yillardagi er-suv islohoti davridayoq tugatib yuborilganligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, jamoalashtirish davrida tugatib yuborilgan dehqon xo‘jaliklari o‘zining ijtimoiy holatiga ko‘ra Rossiyadagi «quloq»lar bilan tenglasholmas edi. Chunki Rossiyadagi «quloq»larning erlari 50-100 desyatina miqdorida bo‘lib, O‘zbekistondagi «quloq»lar eri 10-15 desyatınadan oshmagan.

Asarda respublikadagi «quloqlashtirish» jarayonlari va uni amalga oshirishdagi mahalliy rahbarlarning zo‘ravonliklari, quloqlar mulkining musodara qilinishi va surgun qilinish jarayonlari atroflicha yoritilgan va bunga qator misollar keltirib o‘tilgan.

¹ Аминова Р. Коллективлаштириш қашшоқлаштириш демак// «Шарқ юлдузи», 1992 №12 Б.185

² Ўша жойда.

Sovet hukumati va kommunistik partiyaning «quloq» qilishga doir qator ko'rsatmalarining o'zbek qishlog'iga zid tomonlari asarda ko'rsatib o'tilgan. Bu ko'rsatmalarga binoan qishloqlarda kambag'allar yig'ini va siyosiy uchliklar orqali «quloq» xo'jaliklarini aniqlash va ro'yxatga olish, toifalarga ajratish jarayonida ko'plab o'rtahol va kambag'al dehqonlarning «quloq»lar ro'yxatiga tushib qolganligi kabi hodisalar qator misollar asosida yoritilgan.

Asarda tugatilgan «quloq» xo'jaliklarini respublika bo'ylab va respublikadan tashqariga surgun qilish va ularning miqdori haqida ham aniq raqamlar keltirilgan: «Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra O'zbekistondan respublikaga surgun qilingan quloqlar miqdori 5550 xo'jalikni tashkil qildi. Ulardan 2000 xo'jalik Farg'ona vodiysidan, 900 xo'jalik Toshkent okrugidan, 300 xo'jalik Zarafshon vodiysidan, 600 xo'jalik Qashqadaryookrugidan, 400 xo'jalik Surxondaryo okrugidan, 700 xo'jalik Xorazm vohasidan va 50 xo'jalik Konimex rayonidan surgun qilindi».¹

Muallif respublikada tugatilgan «quloq» xo'jaliklarining aksariyati 1931 yilda O'rta Osiyo bo'ylab va Ukrainaga surgun qilinganligini, 1932 yildan esa SHimoliy Kavkaz va Qozog'istonga badarg'a qilinganligini aytib o'tadi. Asarda aytilishicha, respublikadan Ukrainaga 3,5 mingdan ziyod «quloq» oilalari ko'chirilgan, O'rta Osiyo respublikalariga esa 2 ming boy oilalari ko'chirilgan.² R.Aminova xulosa qiladiki, umuman jamoalashtirish davrida O'zbekistonda tugatilgan «quloq» xo'jaliklari 11-12 ming atrofida bo'lib, oilalari bilan birga hisoblaganda kamida 60 ming kishi quloqlashtirish siyosatidan jabr ko'rgan.³ Respublikadan tashqariga surgun qilingan o'zbek «quloq»larining Ukraina va SHimoliy Kavkazda paxtachilik bilan shug'ullanganligiga doir asarda qisqacha ma'lumot berib o'tilgan.

A.Golovanov o'z tadqiqotlarida⁴ 1917-1937 yillardagi o'zbek qishlog'ining ijtimoiy holatini yangicha qarashlar asosida tadqiqqilib, sovetlarning bu yillarda

¹ Kўrsatilgan asar Б.48

² Ўша asar Б.49

³ Аминова Р.Х. Кўрсатилган asar Б.49

⁴ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения 1917-1937 гг. Т., «Фан» 1992.

o‘zbek qishlog‘ida olib borgan agrar siyosatining o‘ziga xos salbiy xususiyatlari va uning oqibatlarini tahlil qiladi. Sovet hukumatining o‘ziga to‘q xo‘jaliklariga nisbatan olib borgan iqtisoidy va siyosiy cheklash siyosati, «quloq» qilish va uning xususiyatlari masalasi ham tadqiqotda o‘z aksini topgan. Muallif «quloq» degan atamaning paydo bo‘lishi va «quloq»larga qarshi kurashning yil sayin turli ko‘rinish va usullarda kuchayib borishi va nihoyat jamoalashtirish avjida ularning batamom tugatib yuborilganligi jarayonlarini tafsilotli tarzda yoritgan. Olim bu masala bo‘yicha ilgari surgan nazariy xulosalariga asoslanib shunday fikr bildiradi:

«Quloqlarni sinf sifatida tugatish» tig‘iga asosan o‘rtahol dehqonlar ro‘para bo‘ldilar. Tom ma’nodda «quloq» deb atash mumkin bo‘lgan xo‘jaliklar aslida inqilobdan keyingi dastlabki yillardayoq tugatib bo‘lingan edi. Oqibatda qishloqda YAngi Iqtisodiy siyosat tufayli yuzaga kelgan yangi o‘rtahol qatlam vakillari «quloq» qilindilar, O‘zbekistonda faqat 1930 yilning o‘zida 268 o‘rtahol dehqon xo‘jaliklari «quloq va boy xo‘jalik» sifatida tugatildi». ¹

Asarda respublikaning ayrim joylarida quloqqilish kompaniyasida yuz bergan zo‘ravonliklarga doir misollar, asosli dalillar keltirib o‘tilgan, xatto bu harakatlarda terroristik usullar ham qo‘llanilganligi arxiv ma’lumotlari asosida ko‘rsatilgan.

Keyingi yillarda masalaga shu ruhda yondoshgan bir qancha asarlar chop qilindi.² Ularda «quloq» qilishning ayrim jihatlari, unga aloqador masalalar yangicha metodologiya asosida tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlarda «quloq»larning aslida kimlar bo‘lgani, ularga nisbatan qo‘llanilgan zo‘ravonlarcha siyosatning haqqoniy manzarasi oshkora ochib tashlangan. Biroq bu asarlarda «quloqqilish» masalasi alohida bir mavzu sifatida tadqiqqilinmagan, yoki asarning alohida bir bobi sifatida ajratilmagan. SHu bilan birga bu ishlarda «quloq»

¹ Голованов А.А. Кўрсатилган асар Б.130

²Қаранг: Ражабова Р.Ё. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи Умумтаълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик Т., «Ўқитувчи» 1994 Алимова Д.А. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи Ўрта мактабларнинг 10-синфи учун дарслик Т., «Шарқ» 2000 Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон Шўролар истибодиди даврида) Иккинчи китоб, иккинчи қисм Андижон 1998 Тарих шохидлиги ва сабоқлари (Масъул муҳаррир проф. Д.А.Алимова) Т., «Шарқ» 2001 Ўзбекистоннинг янги тарихи Иккинчи китоб Ўзбекистон совет мустамликачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000 ва бошқалар

xo'jaliklarining keyingi taqdiri, ularning ayanchli qismati xususida boron-bir ma'lumot keltirilmagan. Jumladan, O'zbekistonning yangi tarixi markazi tomonidan tayyorlangan fundamental tadqiqot asarida³ «quloqlar», «quloqlashtirish», uning mexanizmi, uni amalga oshirishdagi qonunbuzarlik va zo'ravonliklar batafsil aks ettirilgani holda, quloqlarning keyini taqdiri masalasi o'rganilmagan. Lekin bu asarlarning eng muhim tomoni shundaki, unda ushbu mavzuni o'rganish va tadqiq etishga doir aniq konseptual – metodologik g'oyalar ilgari surilgan.

Quloqlashtirish va «quloq»larning keyingi fojiali taqdiri masalasini tadqiq etish so'nggi vaqtlarda qizg'in davom etmoqda. Bu o'rinda R.T.SHamsutdinov, N.Karimov, M.Abdullaevlarning bir qator maqola va ilmiy tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish joizdir.¹Bu maqolalarda o'zbek arxivshunosligida birinchi bor «quloq»larning taqdiri xususida so'z yuritilgan, Tadqiqotlarda asosan, O'zbekistondan Ukrainaning Xerson viloyatiga surgun qilingan «quloq» xo'jaliklari va ularning fojeali taqdiri keng ko'lamdagi arxiv xujjatlari asosida atroflicha tahlil qilingan. Ularda «quloq»larning Ukrainaga surgun qilinishi va joylashtirilishi, paxtachilik sohasidagi mashaqqatli mehnati, 1933-1934 yillardagi ocharchilikdan tortgan azob-uqubatlari, 1937-1938 yillardagi qatag'onliklar va o'zbek «quloq»lari va farzandlarining Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki masalalari batafsil yoritilgan. Tadqiqotlarda o'zbek «quloq»larining aniq miqdorihaqida ma'lumotlar berilgan, shuningdek, qatag'on tig'idan halok bo'lgan o'zbek quloqlari nomma-nom sanab o'tilgan. Eng muhim tomoni shuki, quloqlar va ular farzandlarining urushda ishtirok etishi masalasining bu maqolalarda yoritilishi o'zbek arxivshunosligi uchun muhim yangilik bo'ldi. Chunki bu masala arxivshunoslikda bu vaqtga qadar umuman o'rganilmagan edi. Tadqiqotlarda

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарк» 2000

¹ Шамсутдинов Р. Шоҳид кетган «қулоқлар» // «Ўзбекистон овози» 1999 16-18 декабрь; Шамсутдинов Р., Абдуллаев М. «Қулоқлар» нинг Украинадаги ҳаёти // «Туркистон» 2000 йил 12-19-26 февраль Ўша муаллифлар. Украинадаги Ўзбек «қулоқ» лари. Ўзбек «қулоқ» лари кимлар эди? // «Фан ва турмуш» 1999 №5-6 2000 №1, №2 Ўша муаллифлар. Жангчи Ўзбек «қулоқ»лари // «Фан ва турмуш» 2000 №6 Каримов Н., Шамсутдинов Р. Шаҳидлар хотираси.Сургун, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 2000 ва бошқалар.

Ukrainada yashayotgan o'zbek «quloq»laridan urushda ishtirok etib halok bo'lgan yoki bedarak yo'qolgan vatandoshlarimizdan yuzdan ortig'ining nomi keltirilgan va ular dafn qilingan joy haqida ma'lumot berilgan.

Ushbu maqolalarning matbuotda e'lon qilinishi respublikamizda keng jamoatchilikning bu masalaga jiddiy qiziqishiga sabab bo'ldi hamda ko'plab tarixchi-olimlarning e'tiborini o'ziga tortdi. SHu bilan birga ushbu keng qamrovli mavzuning yangidan-yangi masalalari, qirralari bo'yicha yangi izlanishlar ham avj oldi. Bu masalalar bo'yicha monografik tadqiqotlar va dissertatsion ishlar vujudga keldi. Bu borada keyingi paytda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan salmoqlisi sifatida R..T.SHamsutdinov qalamiga mansub monografiyani ko'rsatib o'tish mumkin.¹ Ushbu fundamental ilmiy tadqiqot ishi keng ko'lamdagi birlamchi manbalar va arxiv xujjatlari asosida yaratilgan bo'lib, monografiya bu mavzu arxivshunosligida qo'yilgan jiddiy qadam bo'ldi.

Ushbu monografiyada jamoalashtirish va quloqlashtirish masalasida mustabid totalitar tuzum davridagi hkmrok mafkura, «quloq»lar masalasida partiya va sovet davrlat arboblarning qarashlari va bu qarashlarga muqobil bo'lgan g'oyalar, ayniqsa o'zbek davlat arboblari va jamoatchilik vakillarining qarashlari bu davrga qadar ilmiy muomalaga kiritilmagan arxiv xujjatlari va boshqa ko'plab manbalar asosida atroflicha tahlil qilingan. Muallif kommunistik partiya va sovet davlatining jamoalashtirish siyosati va amaliyoti boshqa xaqlar qatori o'zbek xalqi manfaatlariga to'g'ri kelmaganligi, dehqonlarning kolxoztuzumiga, quloqqilish siyosatiga qarshi ko'rsatgan ommaviy norozilik harakatlari ko'plab faktik xujjatlar asosida ochib berilgan. Monografiyada ayniqsa, quloqqilish mexanizmini tahlil qilishga, quloq sifatida Ukrainaga va respublikaning chekka hududlariga surgun qilingan dehqon xo'jaliklarining surgun qilinish jarayonlari, begona yurtlardagi, maxsus mehnat posyolkalardagi «quloq»larning og'ir va fojeali hayoti, ularning keyingi yillardagi ayanchli qismatini yoritishga keng o'rin berilgan.

¹ Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг fojeali oqibatlari Тошкент, «Шарк», 2001.

Mazkur ilmiy tadqiqot «quloq» qilish va uning oqibatlari masalasiga bagʻishlangan arxivshunosligimizdagi birinchi monografik tadqiqot ekanligi va uning keng va boy, xilma-xil manbaviy bazaga asoslanganligini alohida taʼkidlab oʻtmoq lozim. Muallif oʻz tadqiqotida ham vatanimizda, ham xorijda nashr etilgan koʻplab xujjatlar toʻplamlaridan, shuningdek respublikamizdagi hamda Rossiya, Ukraina davlatlaridagi arxiv xujjatlaridan unumli foydalangan. Muallif Andijon, Fargʻona, Toshkent viloyatlari davlat arxivlari, Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti devoni arxivi xujjatlaridan kifoyalanib qolmay, ayni vaqtda Moskva, Kiev, Odessa, Xerson, Nikolaev viloyatlari arxivlarida saqlanayotgan xujjatlaridan ham keng miqyosda foydalangan va ularni birinchi bor ilmiy isteʼmolga kiritgan. SHuningdek, monografiyaning manbalar bazasida Oʻzbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi arxivi, Milliy xavfsizlik xizmati arxivi, Andijon viloyat ichki ishlar boshqarmasi arxivi materiallari ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Monografiyani mazmun jihatdan boyitishda oʻsha mudhish «quloqlashtirish» fojealarini boshdan kechirgan, oʻz koʻzi bilan koʻrib, jabrini tortgan kishilarning matbuotda eʼlon qilingan esdaliklari hamda muallif tomonidan yozib olingan xotiranomalar ham muayyan rol oʻynagan. Monografiyada mavzu yuzasidan koʻpdan-koʻp fikr-mulohazalar bayon qilingan, milliy gʻoya va milliy mafkura ruhidagi nazariy xulosalar chiqarilgan. Ushbu mavzuning yangidan-yangi yoʻnalishlarda va miqyoslarda oʻrganishga, ilmiy izlanishlarga daʼvat etuvchi yoʻllanmalar va tavsiyalar ilgari surilgan. Haqiqatan ham, ushbu monografiyaning eʼlon qilinishi ushbu mavzuning turli masalalarini alohida tadqiq etishga keng yoʻl ochib berdi. Jumladan, M.Abdullaev mazkur mavzuning bir yoʻnalishi boʻyicha nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.¹

M. Abdullaev oʻz dissertatsiyasida mazkur mavzuni yangicha yondashuvlar asosida yoritishga, masalaning muhim jihatlarini xolisona tahlil qilishga harakat qilgan. Dissertatsiya shu paytga qadar ilmiy isteʼmolga kiritilmay kelgan arxiv

¹ Абдуллаев М. Ўзбекистонда советларнинг «қулоқ» қилиш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари (1929-1945 йиллар) Тарих фанлари номзоди илмий даражаси учун диссертация автореферати. Тошкент 2000.

xujjalari, manbalar, faktik materiallar asosida bajarilgan. Muallif o'z dissertatsiyasida O'zbekistondagi jamoalashtirish va «quloq» qilish jarayonini xolisona vahaqqoniy yoritishga harakat qilar ekan, mavzuda alohida o'rin tutgan bir qancha masalalarning yangicha talqinini ilgari surgan. Jumladan, jamoalashtirish arafasida respublikadagi ijtimoiy-siyosiy ahvol, sovet hukumatining «quloq» xo'jaliklariga nisbatan yuritgan cheklash siyosati, «quloq»larni sinf sifatida tugatilishi va uning ijtimoiy oqibatlarini ishonarli tarzda ifodalangan. Dissertant O'zbekistonning o'zida tashkil qilingan mehnat posyolkalari va u erga surgun qilinganlar mehnat faoliyati va taqdirini o'rganishga atroflicha to'xtalib o'tgan. Dissertatsiyada respublikada tashkil qilingan mehnat posyolkalari miqdori, u erdagi «quloq»larning soni va milliy tarkibi haqida aniq raqamlar keltirilgan. SHuningdek ushbu mehnat posyolkalaridagi «maxsus ko'chirilganlar»ning mehnat faoliyati, turmush tarzi va qismati xususida ham keng ma'lumot berilgan. Umuman, dissertatsiyada respublikadagi mehnat posyolkalaridagi «quloq»larning 1945 yilgacha bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi batafsil yoritilgan. Ukrainaga surgun qilingan o'zbek dehqonlarining bu o'lkadagi fojeali qismati masalasi ham batafsil yoritilgan. Umuman, ushbu nomzodlik dissertatsiyasini quloqlashtirish va uning oqibatlarini masalasini yangicha yondoshuvlar asosida, haqqoniy ravishda yoritishga qo'shilgan muhim hissa deb baholash mumkin.

Mustaqillikdan keyingi yillarda «quloq»lik azob-uqubatini, mehnat posyolkalaridagi mashaqqatli hayot, zo'ravonlik va zulm kulfatlarini tortgan sobiqquloqlarning esdaliklari ham nashr qilindi va ular mazkur mavzu arxivshunosligida o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu kabi esdaliklar, xotiranomalar ushbu mavzuning tahlil va talqinini yanada kengaytirish, aniqlik kiritishga yordam beradi hamda bu borada tadqiqotchilarga muayyan tayanch bo'lib xizmat qiladi. CHunki, ushbu esdaliklarda o'sha mudhish davrning ruhiyati, fojeasi ifodalangan.

¹ Эгамназаров А. Сургун (хужжатли қисса, очерклар, мақолалар) Т., «Адолат», 1999 Боқий Набижон, Ҳамидов Ҳожиакбар Мени ёд эт. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 2000 йил Иброхим Карим Бегона (Давр фожеаси менинг тақдиримда) Биринчи китоб Т., «Янги аср авлоди», 2001 ва бошқалар

Keyingi paytda O‘zbekistondagi jamoalashtirish va u bilan bog‘liq «quloq» qilish siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yangicha tadqiq etish va tahlil qilish ishlari birmuncha faollashdi. Bu boradagi ilmiy izlanishlarning ko‘lami va yo‘nalishlari yanada kengaymoqda. Bu mavzuda olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda Andijonda tashkil qilingan professor R.SHamsutdinov rahbarligidagi «Me’ros» ilmiy amaliy xalqaro ekspeditsiya hayriya jamg‘armasining faoliyati tahsinga sazovordir. Ushbu hayriya jamg‘arma a’zolarining O‘zbekiston viloyatlari bo‘ylab uyushtirgan bir nechta ekspeditsiyalari chog‘ida sobiqquloqlar, ularning farzandlari, umuman surgun azobini tortganlarning xotiralari, suratlari va ko‘plab qimmatli xujjatlar to‘plandi. O‘zbekistondan SHimoliy Kavkazga, Ukrainaga, O‘rta Osiyoning ichki rayonlariga surgun qilingan quloqlarning vakillari aniqlandi, ularning taqdiriga doir ko‘plab materiallar to‘plandi. SHuningdek, ekspeditsiya yo‘li bilan Rossiyaga borilib, u erdagi turli arxivlardan mavzuga aloqador ko‘plab noyob xujjatlar olib kelindi.

«Me’ros» ilmiy-amaliy xalqaro ekspeditsiyasining bu ilmiy izlanishlarining natijasi o‘laroq matbuotda bir turkum maqolalar e’lon qilindi.¹ Ushbu maqolalarda jamoalashtirish, quloqlashtirish va surgun qilish amaliyotining yangi yo‘nalishlari va qirralari butun O‘rta Osiyo respublikalari miqyosida yoritilgan. Xususan, O‘zbekistondan SHimoliy Kavkazga surgun qilingan o‘zbek dehqonlari qismati masalasiga doir ma’lumotlar birinchi bor o‘rganilib, e’lon qilingan.

Professor R.SHamsutdinovning 2003 yilda nashr qilingan yirik tadqiqot asari² arxivshunosligiga qo‘shilgan katta hissa bo‘ldi. Ushbu tadqiqotda jamoalashtirish, «quloq» qilish va surgun qilish, surgundagi «quloq»larning fojeali taqdiri masalasi butun O‘rta Osiyo respublikalari miqyosida tahlil qilingan.

¹ Шамсутдинов Р., Худоёров Н. Кулоқлар сургуни. «Мулоқот» 2002 йил 3,4 сонлар Шамсутдинов Р. Кулоқлар сургуни. «Жамият ва бошқарув» 2002 йил 4-сон Шамсутдинов Р. Ўзбек деҳқонларининг Шимолий Кавказга сургун қилиниши. «Ўзбекистон тарихи», 2003 йил 1-сон Шамсутдинов Р. Муҳожирликдаги кулоқлар «Мулоқот» 2003 йил 4-5 сонлар; Шамсутдинов Р. Мудҳиш ҳукмлар, фожеали тақдирлар. «Жамият ва бошқарув» 2003 йил 2-сон Шамсутдинов Р. Ойболта кўтарган «учлик» – «Ўзбекистон овози», 2003 йил 28 август; Шамсутдинов Р. Фожеали тақдирлар-«Андижоннома», 2003 йил 5 апрель ва бошқалар

² Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида) Тошкент «Шарқ» 2003.

Ushbu salmoqli tadqiqot asari shu davrgacha ilmiy iste'molga kiritilmagan keng ko'lamli arxiv xujjatlari, vaqtli matbuot va turli-tuman xorijiy va mahalliy manbalar materiallari asosida yaratilgan bo'lib, unda sovet hukumatining jamoalashtirish, dehqon xo'jaliklarini «quloq» qilish siyosati va amaliyoti, quloqlarni surgun qilinishi va surgundagi fojeali hayot tarzi, sovetlar ta'qibidan qochib xorijga chiqib ketishga majbur bo'lgan muhojirlikdagi quloqlar taqdiri tahlil qilinib, uning mohiyati ochib berilgan.

Tadqiqotda jamoalashtirish va quloq qilishdagi sovet hukumati va kompartiya rahbarlarining zo'rvonliklari aniq dalillar asosida ko'rsatib berilgan. Ayniqsa, dehqon xo'jaliklarining bu zo'rvonlik siyosatiga qarshi ommaviy norozilik harakatlari, ya'ni qishloq inqilobi masalasi yaqin davrlargacha «mutlaqo mahfiy» tamg'asi bilan saqlanib, sir tutib kelingan arxiv xujjatlari asosida birinchi bor ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Qishloq inqilobining xarakteri, mohiyati ochib berilgan

Monografiyada tugatilgan quloq xo'jaliklarini surgun qilish ishlari xatto jamoalashtirishdan keyingi yillarda ham davom etganligi va uning xususiyatlari masalasi atroflicha tahlil qilingan. Unda surgun qilishning 1930 yildan 1937 yilgacha bo'lgan jarayonlari yilma-yil yoritilgan va surgun qilinganlarning miqdori ko'rsatilgan. SHuningdek, quloqlikdan qochib, O'zbekistondan bosh olib chet mamlakatlarga ketib qolgan vatandoshlarimiz taqdiri va tarixiga doir tafsilotli ma'lumot berilgan.

Monografiyaning uchinchi bobida Ukraina va SHimoliy Kavkazga surgun qilingan o'zbek «quloq»larining surgun davridagi og'ir hayot tarzi va ayanchli taqdiri batafsil yoritilgan. SHuningdek, O'rta Osiyodagi mehnat posyolkalari va ulardagi «maxsus ko'chirilganlar» ijtimoiy tarkibi, yashash sharoitlari, mehnat faoliyatlari, posyolkalardagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sharoitlar, qo'loqlarning kamsitilishi, ularga nisbatan ta'qib-taz'yi qo'tkazilishi kabi holatlar aniq faktik ma'lumotlar asosida keng sharhlangan. Monografiyada «quloq»larning surgundan ozod bo'lib, ona yurtlariga qaytishi va bu masala bo'yicha sovet davlatining olib borgan tadbirlari masalasi ham chuqur, har taraflama yoritilgan.

Ushbu asar o'zbek arxivshunoslik fanida yangi bir pog'ona bo'libgina qolmay, balki yaqin o'tmish tarixihaqidagi xolis haqiqatni bilishga, mustaqilligimiz bergan qadriyatlarni asrab-avaylashga hamda ushbu mavzu bo'yicha yangi ilmiy izlanishlar olib borishga da'vat etadi.

Muallif haqli ravishda ta'kidlaganidek, arxivshunoslikda hali to'la o'rganilmagan masalalardan bo'lmish «quloqlashtirish va uning oqibatlari mavzusini har taraflama, xolisona o'rganish, milliy istiqlol mafkurasi, g'oyasi ruhida haqqoniy talqin qilish davri etib keldi. Mazkur keng qamrovli mavzu bo'yicha nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari himoya qilinishi, monografik tadqiqotlar yaratish badiiy asarlar, drammatik va kino asarlari yaratish, quloqqilinganlarning esdaliklari chop qilinishi ham katta ilmiy-amaliy, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Eng asosiysi ushbu mavzuni o'rganish, ilmiy jihatdan tahlil qilish agrar arxivshunoslikni rivojlantirish nuqtai-nazaridan g'oyat dolzarbdir.

Sovet tuzumi davrida ham, hozirgi kunda ham O'zbekiston aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashagani e'tiborga olinsa, arxivshunoslikda qishloq va undagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy hayot masalalarini tadqiq etish eng dolzarb masalalardan biri ekanligiga shubha qolmaydi. O'zbek qishlog'ining o'qin o'tmishi tarixini milliy istiqlol mafkurasi, yangicha metodologiya nuqtai-nazaridan o'rganish, undan zarur xulosa va saboqlar chiqarish bugungi o'zbek qishlog'ining taraqqiyotini va istiqbolini belgilab beradi va mavjud muammolarni to'g'ri anglab etish imkonini beradi.

1.2.Quloqlashtirish siyosatining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy omili – yoppasiga jamoalashtirish oqibati ekanligi

Bir qator yirik agrar tarixchilar, masalan V.P.Danilov, N.V.Efremenkov, V.P.Taran, YU.D.CHensov va boshqalar jamoalashtirish arxivshunosligini KPSS ning XX s'ezdi va uning qarorlari bilan bog'lab, bu yo'nalishda yangi bosqichga asos soldilar. Bu davrga kelib agrar tarixni o'rganish umumarxivshunoslining eng

muhim sohalaridan biriga aylandi. Yangi nashr qilinayotgan kitoblardi va davriy matbuotda e'lon qilingan maqolalarda agrar tarixni o'rganishning metodologiyasi, uning problematikasi xususida takliflar, mulohazalar ilgari surildi.

Bularning natijasida agrar masalaga bag'ishlangan tadqiqotlarning soni ortib bordi va ularning mavzular doirasi kengaya boshladi. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish masalasiga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar ham yuzaga kela boshladiki, tobora bu mavzuning yangidan-yangi o'rganilishi kerak bo'lgan qirralari ochila boshladi. Bularning barchasi qishloqning sotsialistik asosda qayta qurilishi arxivshunosligi yangi bosqichga ko'tarilganligidan dalolat berar edi.¹

Arxivshunoslikda yuz bergan bunday o'zgarishlar butun mamlakatda bo'lganidek, O'zbekistonda ham yangidan-yangi tadqiqotlarning yaratilishiga, agrar arxivshunoslikning mavzular diapazonining kengayishiga sabab bo'ldi. Respublikada agrar masalaga doir bir qator ilmiy asarlar yaratildi va o'zining butun faoliyatini o'zbek qishlog'i tarixini o'rganishga safarbar etgan va arxivshunoslikda «agrar tarixchilar» deb nom olgan bir guruh tarixchilar etishib chiqdilar. Bu davr mualliflari muayyan manbalarga va faktik materiallarga asoslanib tarixiy jarayonlari tahlil qilish jihatlari bilan avvalgi tadqiqotchilardan tamoman farqqiladilar. O'zbekistondagi er-suv islohoti, qishloq xo'jaligini jamoalashtirish va ular bilan bog'liq masalalarni kompleks tarzda o'rgangan va bu masalaga doir ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borgan tarixchilar jumlasiga O.B.Jamolov, G.Rizaev, S.Saidaliev, V.YA.Nepomnin, A.YU.Ibragimova, R.X.Aminova, B.A.Tulepbaev, A.M.Davidov va boshqalarni kiritish mumkin.² Bu tarixchilar asarlarida agrar masalalar birmuncha ilmiy jihatdan aniq, faktik ma'lumotlar asosida fikr mulohazalar bildirilgan.

Agrar mavzudagi asarlardan A.M.Davidovning monografiyasi² asosan 1925-1929 yillardagi er-suv islohoti masalasigabag'ishlangan. Monografiyada bitta bob

¹ В.И.Погудин, Путь советского крестьянства к социализму. Историкографический очерк. М., «Мисль», 1975, Б.92

² Абдуллаев М./ Ўзбекистонда советларнинг «қулок» қилиш сиёсати ва унинг фожиаги оқибатлари (1929-1945 йиллар) Тарих фанлари номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент, 2002, Б.6

² Давидов А.М. Аграрное преобразования и формирования в Узбекской ССР. Т., «Фан», 1965.

birinchi besh yillikda O‘zbekistonda sotsialistik asosda erdan foydalanish usulining shakllanish masalasiga bag‘ishlangan. Muallif respublikadagi jamoalashtirish jarayoniga qisqacha to‘xtalib o‘tar ekan, bu jarayon respublikadagi erdan foydalanishga qanday ta’sir ko‘rsatganini izohlaydi. Uning fikricha erdan jamoa shaklida foydalanish mehnat unumdorligining oshishiga va mahsulot ishlab chiqarishning ko‘payishiga sabab bo‘lgan. SHuningdek, erga agrotexnik ishlov berish va sug‘orishning ancha ilg‘or usullaridan foydalanishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

O‘zbekistondagi jamoalashtirish tarixiga bag‘ishlangan A.YU.Ibragimovning 1969 yilda nashr qilingan «O‘zbekistonda lenincha kooperativ planining g‘alabasi (1929-1933 yy)» nomli kitobi³ bu mavzuda maxsus o‘rganilgan ilmiy tadqiqotlarning eng muhimlaridan biri hisoblanadi. Kitobda keng miqyosdagi faktik arxiv materiallari asosida respublikadagi jamoalashtirish jarayoni va tashkil etilgan kolxozlarning tashkiliy-xo‘jalik jihatdan birlashtirilishi ko‘rib o‘tilgan. Muallif O‘zbekistonda jamoalashtirish siyosatini o‘tkazishda kompartiyaning rahbarlik va etakchilik rolini tahlil qilgan va bu jarayonda mahalliy rahbarlar tomonidan yo‘l qo‘yilgan ayrim kamchiliklarhaqida ham to‘xtalib o‘tgan. Kitobda asosiy e’tibor respublikadagi kommunistik partiya tashkilotining rahbarlik va rahnamolik roliga qaratilganva unga yuqori baho berilgan.

«A.YU.Ibragimova monografiyasida respublikadagi yoppasiga jamoalashtirish va mamlakatni paxta mustaqilligiga erishtirish vazifalari o‘rtasidagi umumiy aloqalar etarlicha yoritilmagan» - deb yozadi taniqli agrar-tarixchi, akademik R.H.Aminova o‘zining bu masalaga bag‘ishlangan yirik asarida.¹ SHuningdek, jamoalashtirish tarixining muhim masalalaridan bo‘lgan respublikadagi kambag‘al va o‘rtahol dehqonlar qatlamining jamoalashtirish

³ Ибрагимова А.Ю. Победа ленинского кооперативного плана в Узбекистане. (1929-1933 гг.) Т., «Фан», 1969.

¹ Р.Х.Аминова Осуществление коллективизации в Узбекистане (1929-1932 гг.) Изд. «Фан», УзССР, Ташкент, 1977, Б.35

harakatiga munosabati ham nisbatan bo'sh yoritilgan. Muallif bu masala yuzasidan qisqacha to'xtalib o'tgan va bir-ikkita misol keltirish bilan cheklangan.

Eng muhim narsa shuki, A.YU.Ibragimova respublikadagi jamoalashtirish siyosati tarixini batafsil o'rgangani holda uning tarkibiy qismi bo'lgan quloqqilish masalasiga juda kam e'tibor bergan. Bu masala ham kitobda bir-ikkita dalil bilangina eslatib o'tiladi xolos.

O'zbekiston qishloq xo'jaligini yoppasiga jamoalashtirish siyosati tarixi mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan «O'zbekistonda lenincha kooperativ planining tantanasi» nomli asarda² ham batafsil o'z ifodasini topgan. Asarda respublikadagi jamoalashtirish harakatining huquqiy asoslari va jamoalashtirish jarayonining asosiy davrlari ham shu tarzda yoritilgan. Bu asarda masalaga oydinlik kirituvchi qonuniy hujjatlar, statistik ma'lumotlar ilova qilingan. Jumladan, bu asarda birinchi bor ishchilar sinfining jamoalashtirishga qo'shgan hissasi, qishloqqa ko'rsatgan modiy va texnikaviy yordami alohida masala sifatida dalillar bilan o'rganilgan.

Jamoalashtirish davrida davlatning, xususan ishchilar sinfining qishloqqa ko'rsatgan yordami mayda dehqon xo'jaliklari ishlab chiqarishdan kollektiv ishlab chiqarishga o'tishda faqat iqtisodiy jihatdangina emas, balki siyosiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lgani asarda alohida ta'kidlanadi. YA'ni shu davrdan e'tiboran ishchilar bilan dehqonlar o'rtasidagi ittifoq kengayib, ularning o'zaro aloqalari mustahkamlanib borgan. SHuningdek asarda ishchilar sinfining qishloqda sotsialistik g'oyalarning shakllanishi va rivojlanishidagi yo'l boshchilik roli ham alohida ko'rsatib o'tilgan. Bunda asosan shahardan qishloqqa safarbar qilingan «yigirmabeshmingchilar» faoliyatiga juda yuqori baho beriladi. Bu holat ishchilar sinfining qishloq bilan o'zaro aloqalariga doir yangidan-yangi tadqiqotlarning vujudga kelishiga asos bo'ldi.

O'zbekiston SSR dagi kolxoz qurilishiga ishchilar sinfing yordami masalasi L.V.Gentshke monografiyasida juda keng miqyosdagi materiallar asosida

² Торжество ленинского кооперативного плана в Узбекистане (под ред. М.Г.Вахабова), Ташкент, «Узбекистан», 1971

o'rganilgan.¹ Bunda O'zbekiston ishchilarining jamoalashtirishning turli bosqichlarida kolxoz qurilishiga ko'rsatgan yordamining mazmuni tahlil qilingan. L.V.Gentshke Toshkent shahar ishchilarining qishloqlardagi faoliyati, dehqonlarning kolxozlarga uyushtirishdagi tashviqotlari, kambag'al dehqonlar bilan o'rtahol dehqonlar o'rtasida ittifoqo'rnatish, quloq xo'jaliklarini cheklash va siqib chiqarish siyosatini o'tkazishdagi sa'y-harakatlari tahlil qilinadi. Asarda ishchilar tomonidan otaliqqa olingan kolxozlarga ko'rsatilgan moddiy yordamlar – ya'ni traktor, qishloq xo'jalik inventarlari va pul mablag'lari haqida ko'plab faktik ma'lumotlar keltirilgan.

O'zbekistonda jamoalashtirish harakati tarixining qisqacha ocherklari «O'zbekiston SSR tarixi» ning 3-tomida va «O'zbekiston Kommunistik partiyasi tarixi ocherklari» da ham o'rin olgan.

«O'zbekiston SSR tarixi» ning uchinchi tomida mualliflar asosiy e'tiborni jamoalashtirish jarayonida nokapitalistik taraqqiyot yo'liga o'tishdagi o'ziga xos xususiyatlarga qaratganlar. Bunda yoppasiga jamoalashtirishning shart-sharoitlari, dastlabki davrdagi qiyinchiliklar va qishloq xo'jaligining jamoa xo'jaliklari usuliga o'tish bosqichlari yoritilgan. Ushbu asarda jamoalashtirish arafasidagi va jamoalashtirishdan keyingi ilk yillarda qishloq xo'jalik kooperatsiyalarining turli ko'rinishlarining umumiy qishloq xo'jaligidagi salmog'i, tutgan o'rni va ahamiyatiga keng va atroflicha baho berilgan. SHu bilan bir qatorda respublikaning ayrim oblast va rayonlarida jamoalashtirishning o'tkazilishi, ushbu hududlarga hos tabiiy sharoit va xususiyatlar, joylarda mahalliy rahbarlar tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklar va ularning bartaraf qilinishi kabi masalalar yoritilgan.

Respublikada yoppasiga jamoalashtirish siyosatini amalga oshirishda kolxoz va sovxozlarda partiya yacheykalarini tashkil etishda va MTS larda tayanch partiya tashkilotlarini shakllantirish va qishloq aholisini bu tashkilotlar tevaragida birlashtirishda respublika partiya va sovet rahbariyatining faoliyatiga mualliflar

¹ Л.В.Гентшке. Шефство рабочих Узбекистана над кишлаком (1924-1930 гг) Ташкент, Изд-во САМГУ, 1963, Уша муаллиф Исторический опут участия профсоюзов Узбекистана в социалистическом строительстве (1926-1932 гг.) Ташкент, «Наука», 1966.

juda yuqori baho beradilar. Ayniqsa, tashkil qilinayotgan kolxoz va sovxozlarning faoliyatini tashkil etish va moddiy bazasini mustahkamlash uchun Mahalliy Sovetlar tomonidan amalga oshirilgan ishlarga ham juda yuqori baho berilgan.

YOppasiga jamoalashtirish siyosatining amalga oshirilishi – lenincha kooperativ rejasining bajarilishi yo‘lidagi muhim bosqich ekanligi «O‘zbekiston Kommunistik partiyasi tarixi ocherklarida» alohida ta’kidlab o‘tilgan, bu masalaga ancha keng o‘rin ajratilgan. Bunda jamoalashtirish siyosatini amalga oshirish jarayonida partiya ichidagi bo‘linish va partiya arboblarning o‘ng og‘machilikka qarshi olib borgan kurashi masalasi ham batafsil yoritib o‘tilgan. Mualliflar ta’kidlaydilarki, respublika partiya arboblari o‘ng og‘machi elementlar faoliyatiga tanqidiy baho berib, o‘z vaqtida ularga qaqshatqich zarba berganlar. Asarda yoppasiga jamoalashtirish uchun kommunistlarning olib borgan kurashi va avangarlik rolini yoritishga katta o‘rin ajratilgan.

50-yillarning ikkinchi yarmi va 60-yillarning boshlarida O‘zbekistondagi kolxozlashtirish harakati masalasini keng va atroflicha tahlil qilgan, ancha keng manbalarga va faktik materiallarga asoslangan bir qator ilmiy maqolalar ham nashr qilindi. Bu ilmiy maqolalar umumiy jamoalashtirish tarixining ayrim masalalarini o‘rganish va to‘ldirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Respublika qishloq xo‘jaligining turli tarmoqlari tarixi va uning o‘ziga xos xususiyatlari V.A.Beshev, G.Oripov maqolalarida qiziqarli va hilm-xil materiallarga tayangan holda tasvirlangan.¹

O‘zbekistondagi quloqlashtirish harakati jarayoni va undan keyingi yillarda qishloq xo‘jaligining rivojlanishi masalasi M.X.Zaynutdinov, V.A. Belyaev, A.Nuritov, A.YU.Ibragimova maqolalarida o‘z aksini topgan². Bu mualliflar o‘z

¹ В.А.Бешев. Из истории колхозного строительства в Узбекистане в начале 30-х годов. «Общественные науки в Узбекистане» 1959 №3. Г.Арипов. К истории развития и укрепления колхозного строя в Узбекистане (1928-1932 гг). Научные собрания Ан УзССР, Отд. Общественных наук, Ташкент, Изд-во Ан УзССР, 1961.

² М.Х.Зайнутдинов. Сельское хозяйство Узбекистана в период создания фундамента социалистической экономики (1928-1932 гг). Научные записки Ташкентского института народного хозяйства, в.п. 22, 1964. А.Ю.Ибрагимова. Социалистическое переустройство сельского хозяйства Узбекистана. В сб.: «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках» Москва, Госполитиздат, 1963. В.А.Беляев. Из истории колхозного строительства в Узбекистане в начале 30-х годов. «Исторические науки» КН 31; А.Нуритов. Организационно-хозяйственное состояние колхозов Узбекистана к концу первой пятилетки, Научные труды ТашГУ, в.п. 293, Ташкент, «Фан», УзССР, 1967.

maqolalarida respublikadagi kolxoz va sovxozlarning sifat va miqdor jihatdan yuksalib borishiga asosiy diqqat qaratadilar. SHuningdek, birinchi besh yillikda qishloq xo'jaligining tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar hamda umumiy ekin maydonlari miqdorining yil sayin ortib borishidagi ma'lumotlar ham ushbu maqolalarda yoritib o'tiladi. Biroq, ushbu maqolalar ayrim xato va kamchiliklardan ham xoli emas. Masalan, M.Zaynutdinov o'z maqolasida jamoalashtirish davrida va undan keyingi dastlabki yillarda paxta xosildorligining keskin pasayib ketganligi va chorva hayvonlari sonining qisqarib ketish sababini kolxozlarga a'zo bo'lib olgan sobiq boy va «quloq»lar hamda ularning tashviqotiga uchgan kolxozchilarning zararkunandalik faoliyati bilan bog'laydi. Bunday xulosalar V.A.Belyaev maqolasida ham uchraydi. A.Nuritov maqolasida esa partiya va sovet hukumatining o'ng og'machilikka qarshi ko'rgan chora-tadbirlari etarlicha o'rganilmagan.

Ayrim maqolalarda O'zbekistonda quloqlashtirish harakatining alohida masalalari yoritilgan. Jumladan, respublikada mashina-traktor stansiyalarining tashkil qilinishi va ularning faoliyatiga bag'ishlangan maqolalar ham bor¹. Bu maqolalarda mualliflar jamoalashtirish asnosida mashina-traktor stansiyalarini tashkil etilishining muhimligi, mashina va traktorlarning bir joyda to'planganligi, ulardan foydalanishni ancha osonlashtirganligini va ularning faoliyati kolxoz va sovxozlarni tashkil etish va rivojlantirishga katta xissa qo'shganligini ta'kidlaganlar. SHu bilan bir qatorda MTSlarning tashkil qilinishi ilgari ishchilar bilan dehqonlar o'rtasidagi ittifoqni mustahkamlanishiga ham muhim asos bo'lib xizmat qilgan.

1960-yillardagi bir qator maqolalarda O'zbekistonning alohida viloyatlaridagi yoppasiga jamoalashtirish jarayonlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. A.Kamolovning maqolasida Samarqand viloyatida

¹A.Нуруллаев Из истории формирования кадров рабочих совхозов и МТС Узбекистана (1929-1932 гг). Ученое записки ТГПИ им. Низами Т. 46, вп. 3 Ташкент 1964 ва бошқалар.

jamoalashtirishning o'tkazilishi va natijalari yoritiladi.¹ Lekin bu maqolada viloyatdagi kolxozlashtirish jarayoni barcha masalalarda to'la o'z ifodasini topmagan.

F.Jumaboev maqolasida esa Qashqadaryo viloyatidagi jamoalashtirish siyosatining o'ziga xos tomonlari o'rganiladi.² Muallif bu viloyatga xos bo'lgan beshta xususiyatni keltirib, bu xususiyatlar viloyatda jamoalashtirish harakatini o'tkazishda katta qiyinchiliklarga sabab bo'lganini ta'kidlab o'tadi.

Quloqlashtirish davrida respublikaning iqtisodiy jihatdan qoloq viloyati bo'lgan Surxondaryodagi kolxoz qurilishi jarayoni tarixi D.Mursalimov maqolasida o'rganilgan. Muallif viloyatda 1925 yilga qadar eski, qoloq erdan foydalanish usulining saqlanib qolganligi va bu hududlar ko'proq 'allachilikka va chorvachilikka ixtisoslashganligi viloyatdagi jamoalashtirish harakatini qiyinlashtirganligini alohida ta'kidlaydi. Muallif Surxondaryo viloyatiga xos bo'lgan yana ayrim xususiyatlar qatorida «boy xo'jaliklarning ancha katta kuchga ega bo'lgani va musulmon ruhoniylarning dehqonlar orasida ancha katta ta'sir kuchiga egaligi», «dehqon xo'jaliklarining boshqa viloyatlarga qaraganda ancha qoloqligi», «xotin-qizlar huquqining kamsitilganligi» kabilarni sanab o'tadi.

Bu yillardagi bir qancha maqolalarda ishchilar bilan dehqonlar ommasining hamkorligi va bu hamkorlikning yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirishda hal qiluvchi faktor bo'lganligi masalasi o'rganiladi.

SH.Orazimbetov., M.A.Qosimovalar o'z maqolalarida ishchilar sinfining qishloq xo'jaligiga bergan yordami otaliqqa olish harakatida yangi boqichga asos solganini yozadilar¹. Mualliflar ushbu fikrlarini qator ma'lumotlar bilan asoslashga uringanlar.

Bir qator maqolalar yigirmabeshmingchilar faoliyatiga – ularning qishloq xo'jaligini rekonstruksiya qilinishida tutgan o'rni va ahamiyati tadqiqilingan. Bu

¹ А.К.Камолов Борьба Самаркандской областной партийной организации за осуществление коллективизации сельского хозяйства (1927-1932 гг). Труды СамГУ, в.п. 142 Самарканд, 1964.

² Ф.Джумабаев Из истории коллективизации сельского хозяйства в Кашкадарьинской области Узбекской ССР, (1928-1932 гг), «Общественное науки в Узбекистане», 1962 №5.

¹ Ш.Оразимбетов. Участие рабочих в коллективизации сельского хозяйства Узбекистана (1929-1930 гг) Труды САГУ, в.п. 139 Ташкент 1958 М.А.Касимова Шефская работа трудящихся Ташкента над кишлаками округа, «Общественное науки в Узбекистане», 1962 №6.

maqolalarda Moskva, Leningrad, Ivanova-Voznesensk to'quvchilarining o'zbek dehqonlariga ko'rsatgan yordami, o'zbek qishlog'idagi faoliyati yoritilgan.²

YUqorida sanab o'tilgan maqolalarning mualliflari o'z tadqiqot ishlarida respublikadagi kollektivlashtirishning amalga oshirilishi tarixidagi turli aspektlarni yoritishda turli xil muhim hujjat va faktlarni keltirganlar. Bu hol mazkur problematikaning faktik va tematik jihatdan boyishiga asos bo'lgan.

Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish masalasini ittifoqdosh O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston tarixchilari ham o'rganganlar. O'rta Osiyo va Qozog'istonda jamoalashtirish harakatida umumiy o'xshashlik jihatlar va hususiyatlar mavjudligibois, bu tadqiqotlar o'zbekistonlik tarixchilarda ham qiziqish uyg'otishi tabiiydir.

Qo'shni respublikalarda yaratilgan ilmiy ishlar orasida qozog'istonlik tarixchilarning tadqiqot ishlari muhim o'rin tutadi.

Sovet SHarqi respublikalarida sotsialistik qishloq xo'jaligining rivojlanishi masalasi B.A.Tulepbaev monografiyasida ancha keng o'rganilgan.³ Bu monografiyada O'rta Osiyo va Qozog'istonda jamoalashtirish tarixiga katta bir bob ajratilgan. Unda muallif bu mintaqada jamoalashtirish siyosatining siyosiy-iqtisodiy shart-sharoitlarini va turli rayonlarda uning amalgaoshirilish jarayonini yoritib bergan. Muallif O'rta Osiyoda jamoalashtirishni amalga oshirishda VKP (b) Markaziy Komiteti va Rossiya Federatsiyasi ishchilar sinfining ko'rsatgan ko'p tomonlama yordamlariga alohida urg'u bergan.

YAna bir qozog'istonlik tarixchi A.B.Tursunbaev jamoalashtirish tarixiga bag'ishlangan monografiyasida Qozog'istonning ovul va qishloqlaridagi siyosiy kuchlar o'rtasidagi munosabatlarni, qozoq dehqonlarining jamoalashtirish siyosatiga bo'lgan munosabatini aks ettirgan.¹ Muallifning qayd qilishicha,

² З.Х.Арифханова Производственная помощь текстильщиков хлопкоробом Узбекистана в осуществлении коллективизации (1929-1930 гг) Науч. Раб. И сообщ. АН УзССР, КН 5, Ташкент 1962.

³ Б.А.Тулупбаев Осуществление ленинской аграрной политики в республиках Средней Азии. Москва, «Мисль», 1967.

¹ А.Б.Турсунбаев Великий перелом в сельском хозяйстве Семиречья Алма-ата 1952.

Qozog'istonda ham ko'chmanchi, ham o'troqchorvador aholining mavjudligi bu erda kolxozlashtirish harakatida ancha murakkabliklarni keltirib chiqargan.

O'rta Osiyoda jamoalashtirishning o'tkazilishi va sotsialistik qishloq xo'jaligining rivojlanib borishi masalasi tarixiga doir Qirg'iziston, Turkmaniston va Tojikiston tarixchi-olimlari ham juda ko'plab asarlar yaratganlar.² Bu asarlarning ayrimlarida O'rta Osiyodagi jamoalashtirish harakati umumiy jarayon sifatida, kompleks tarzda o'rganiladi. Bu asarlarning aksariyati mavjud respublikalardagi yoppasiga jamoalashtirish arafasidagi ijtimoiy-iqtisoidy vaziyat, kolxozlashtirish siyosatini o'tkazishdagi shart-sharoitlar, mahalliy shart-sharoitlar tufayli yuzaga kelgan qiyinchiliklar, qishloq va ovullarda sovet va partiya xodimlarining faoliyati, sinfiy kurashning keskinlashib va kuchayib borishi, quloq va boylarga-manaplarga qarshi kurash, ular xo'jaliklarining tugatilishi va nihoyat lenincha agrar masalaning g'alaba qilishi kabi masalalar o'rganilgan. Mavjud respublikalarga tegishli asarlada o'sha respublikaga xos bo'lgan alohida xususiyatlarga e'tibor qaratiladi.

² С.Ильясов Победа социалистических отношений в сельском хозяйстве Киргизии. Фрунзе, 1961 В.П.Шерстобитов. Ленин и крестьянство Советского Востока. Фрунзе «Илим» 1969; С.Д.Какабаев Борьба Коммунистической партии Туркменистана за коллективизацию сельского хозяйства (1930-1934 гг), Ашхабад, 1959; Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917-1965 гг). Душанбе, «Ирфан», 1968; Х.С. Саидмуратов Построение фундамента социалистической экономики в сельском хозяйстве Таджикистана, Душанбе, 1965 ва бошқалар.

2-bob. 1930 – yillar qishloq xo‘jaligidagi o‘zgarishlar: sotsialistik qayta qurish, jamoalashtirish, quloqlashtirish jarayonlarining arxiv materiallari orqali o‘rganilishi

2.1. “Sotsialistik qayta qurish” va “jamoalashtirish” masalalarining tarixiy hujjatlardagi tavsifi

Sovet davri arxivshunosligida qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish-qishloq xo‘jaligini «sotsialistik qayta qurish yo‘lidagi hal qiluvchi bosqich» sifatida talqin qilinadi. SHu boisdan ham kolxozlashtirish harakati va uning jarayonlari tarixi sovet arxivshunoslik fanida alohida bir katta masala sifatida chuqur o‘rganilgan. Ma’lumki, bu masala sovetlar davri arxivshunosligida faqat bir yoqlama, markscha-lenincha yagona ilmiy metodologiya asosida qarab baho berildi. Muammoning sotsialistik mafkura mezonlari asosida talqin qilinganligi bois, bu adabiyotlarning barchasida jamoalashtirish siyosati faqat ijobiy jarayon sifatida, lenincha kooperativ planining olamshumul g‘alabasi sifatida talqin qilingan.

Biroq, bu erda maqsad sovet davri adabiyotlarini mafkura jihatdan tanqid qilish emas, balki o‘zbek qishlog‘i tarixi tarixiy aspekt sifatida qay tariqa o‘rganila boshlandi, uning qanday o‘ziga xos jihatlari mavjud, degan savollarga javob berishdir.

1930-1950 yillar tarix ilmi O‘zbekiston arxivshunosligida muhim bir davr xisoblanadi. Aynan shu davrdan e’tiboran O‘zbekistonda agrar masala tarix, dehqonlar va qishloq tarixini tadqiq etish harakatlari boshlandi va arxivshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida shakllana bordi.

O‘zbekistonda kolxoz qurilishi tarixi masalasini o‘rganish yoppasiga jamoalashtirish siyosati bilan bir paytda boshlandi. 30-yillarning birinchi yarmida respublikada bu masalaga bag‘ishlangan E.Zelkina, I.Benediktov, S.Arxangelskiy, A.Anishev, A.Itkin, A.Ikromov, F.Xo‘jaevlarning risolalari e’lon qilindi.¹

¹ Е.Зелькина. Очерк по аграрному вопросу в Средней Азии. М., 1930 И.Бенедиктов. Колхозное строительство в Узбекистане. Москва, 1930. А.Анишев. Пути социалистического переустройства хлопководческого хозяйства. Москва, 1930. С.Архангелский. Основные черты колхозного строительства в Средней Азии. Москва-Ташкент, 1930. А.Иткин. Социально-экономические предпосылки коллективизации хлопководства в Средней Азии. Ташкент, 1933. А.Икромов. Итоги земельной реформы и перспективы её закрепления. Самарканд-Ташкент, 1925. Ф.Ходжаев. За высокий урожай хлопчатника и организационно-хозяйственное укрепление колхозов. Ташкент, Госиздат, 1933.

Ularda kolxozlashtirish harakatining dolzarb tarixiy-iqtisodiy masalalari muhokama qilingan. Bu risolalarning aksariyati (masalan, A.Ikromov, F.Xo‘jaev, E.Zelkina, I.Benedintov) davlat va partiya arboblari tomonidan yozilgan bo‘lib, ular bevosita O‘zbekistondagi jamoalashtirish siyosatining nazariyotchilari, aniqrog‘i, amaliyotchilari bo‘lgan edilar. SHu boisdan ham bu asarlar tarixiy tadqiqot ishlari bo‘lmay, balki, O‘zbekistondagi «agrar inqilob» va «sotsialistik qurilish» tajribalarini umumlashtiruvchi va bu borada dasturiy xujjat vazifasini bajaruvchi nutq va maqolalardan iboratdir. Bu risolalar jamoalashtirish masalasida yuzaga kelgan nizolarda siyosiy mafkura vazifasini bajargandir. Ularda o‘zbek qishlog‘ining sotsialistik yo‘lidan rivojlanib borishi olamshumul voqea sifatida talqin qilinsada, bu tadbirlar davomida yuzaga kelgan kelishmovchiliklar, muammolar va xalqning noroziliklari haqida umuman fikr bildirilmagan. SHuningdek, bu risolalardagi asosiy g‘oya o‘zbek qishlog‘idagi ijtimoiy qatlamlarni bir-biriga qayrash, sinfiy kurashni kuchaytirish maqsadiga qaratilgan. Masalan, ularda bayon qilinishicha, yoppasiga jamoalashtirish siyosati boshlangan davrda O‘zbekiston qishloqlarida boylar, feodal tabaqalar hukmronligi ustunlik qilar edi, shu boisdan ham kolxozlashtirish harakati keskin sinfiy kurashlar bilan birga boshlandi, degan fikr ilgarisuriladi.² Xolbuki, 1925-1929 yillar mobaynida respublikada amalga oshirilgan er-suv islohoti davrida o‘sha «boy», «ekspluatatorchi-feodal sinf» deb atalgan yirik zamindorlar va boy xo‘jaliklarning aksariyat qismi yo‘q qilib yuborilganligi bu risolalarda eslatilmaydi.

I. Benedintov risolasining birgina muhim tomoni shundaki, unda 1929 yilgacha O‘zbekistonda qishloq xo‘jalik kooperatsiyasining turli formalarining rivojlanib borishi ularning miqdori haqida statistik ma’lumotlar berilgandir.

SHuningdek, S.Arxaangelskiy va A.Anishev risolalarida ham statistik ma’lumotlarga keng o‘rin berilgan. Ular jamoalashtirish harakatining boshlang‘ich pallasidagi o‘zbek qishlog‘i ijtimoiy strukturasi haqida ma’lum tasavvur xosil qilishga yordam beradi.

² Е.Зелькина. Кўрсатилган адабиёт. Б.73

A. Itkin kitobida 1930-1932 yillarda sotsialistik ishlab chiqarish sistemasining o‘zbek qishloqiga kirib kelishi va uni hayotga tatbiq etish jarayoni birmuncha kengroq yoritilgan. SHuningdek, muallif respublikadagi kolxozlashtirish harakatiga batafsil to‘xtalib o‘tgan. Lekin bunda asosiy e‘tibor kolxozlashtirish natijasida paxta etishtirishning ortib borishi masalasiga qaratilgan. Risolada O‘zbekistondagi mavjud kolxozlarning tashkiliy-xo‘jalik xolati ham tahlil qilingan. Bu ma‘lumotlar tahlili shundan iboratki, O‘rta Osiyo respublikalarida kolxoz harakatining birinchi bosqichida qishloq xo‘jalik artellari jamoa xo‘jaligining asosiy formasi bo‘lgan. Risolada yozilishicha, O‘zbekistondagi kolxozlar tarkibi Xorazm okrugida 1929-1930 yillarda qishloq xo‘jalik artellari-62 foizni, hamkorlikda erga ishlov berish uyushmalari (TOZlar) –36,4 foizni, kommunalar 1,6 foizni tashkil qilgan.¹

30-yillarning birinchi yarmida O‘zbekistonda yoppasiga jamoalashtirish masalalari davriy matbuotda ham keng yoritib borildi. Bu masalaga doir faktik materiallar o‘sha davrdagi «Za rekonstruksiyu selskogo xozyaystva» (Samarqand), «Narodnoe xozyaystvo Sredney Azii», «Xlopkovoe delo», «Revolyusiya i natsionalnosti», «Byulleten xlopkovodcheskoy kooperatsii» va boshqa bir qancha jurnallarda nashr qilindi. Bu jurnallarda e‘lon qilingan maqolalarda kolxozlashtirish harakatining borishi va uning ilgaridagi tarkibiy tuzilmalari masalasidagi turli qarashlar va fikrlar ilgari surilgan. Masalan, agrar-mutaxassis A.Davidov o‘z maqolasida O‘zbekistondagi 900 ming mayda xo‘jaliklar o‘rnida 75-100 ta yirik kolxozlar tuzish rejasini bayon qiladi.

30-yillar davriy matbuotida bir qator maqolalar e‘lon qilindiki, ularda kolxozlashtirish harakatiga qarshi fikrlar ham bildirilgan edi. Bunday fikrlar asosan YU.I.Poslovskiy va N.YAroshevich maqolalarida ilgari surildi.² Professor YU.I.Poslovskiy agrar masalani xal qilishda 20-yillardagi xolatni saqlashni, ya‘ni qishloq xo‘jaligida yakka dehqon xo‘jaliklarining mustaqil faoliyat olib borishini

¹ А.Иткин Социально-экономические предпосылки коллективизации хлопководства в Средней Азии. Ташкент, Госиздат УзССР, 1933. Б.208

² Ю.И.Пославский. Районы сельскохозяйственного производства. Н.Ярошевич. К методике районирования в хлопковом поясе Средней Азии. «Народное хозяйство Средней Азии». 1930. №8.

ma'qulladi. SHuningdek, u yirik boy va «quloq» xo'jaliklarining faoliyatiga ham ijobiy baho beradi. YA'ni, u ersiz va kam erli dehqonlar yirik er egalaridan ijaraga er olib, er egasining ko'magida ko'p mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati mavjudligini ta'kidlaydi.

Yu.I.Poslovskiy va N.Yarashevichlar O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirishga qarshi chiqqanlar. Jumladan, O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirish keyinchalik bu erdagi meliorativ xolatni yomon ahvolga solib qo'yishi, shuning uchun bu hududda lalmikor dehqonchilik, bog'dorchilik va chevarchilikni rivojlantirish maqsadga muvofiqligini qayd qilganlar. Biroq, afsuski ularning buhaqqoniy firklari payta mustaqilligiga qarshi chiqish, lenincha kooperativ planiga dushmanlik sifatida keskin tanqidga uchradi va ularga «burjuaziya tarafdori» degan tamg'a osildi. Ularning g'oyalari o'z davrida E.Zelkina, S.Babaxan, O.SHteynberg, A.Anishevlar tomonidan keskin tanqid ostiga olindi.¹

XX asrning 30-yillarining ikkinchi yarmida O'zbekistonda quloqlashtirish tarixini o'rganish birmuncha oqsab qoldi. Bu narsa shu bilan izohlandiki, o'zbek qishlog'ini sotsialistik asosda qayta qurish amaliyoti respublikada bir qator noxush oqibatlariga olib kelgan edi. O'zbekistonda sovet va partiya rahbariyati bu davrda kutilmagan voqea-xodisalarga duch kelib qoldi. Jamoalashtirish siyosatining zo'ravonlik va majburlash yo'li bilan o'tkazilishi O'zbekistonda keng dehqonlar ommasining keskin noroziligini keltirib chiqardi. Respublikaning ko'plab rayonlarida jamoalashtirishga qarshi ommaviy norozilik harakatlari, isyonlari bosh ko'tardi, hatto bu harakatlar ayrim joylarda sovet tuzumiga qarshi siyosiy kurashlarga aylanib ketdi.² Jamoalashtirish siyosati oqibatida qishloq xo'jalik maxsulotlari etishtirish keskin kamayib ketdi, maxsuldorlik, samaradorlik to'xtab qoldi. Ayniqsa jamoalashtirish davomida chorvachilik og'ir tanazzulga uchradi. Eng muhimi jamoalashtirish oqibatida dehqonlarda mehnatdan manfaatdorlik, xo'jalik yuritishga bo'lgan ishtiyoq so'ndi. Qishloq xo'jaligining bunday inqirozga

¹ Аминова Р.Х. Осуществление коллективизации в Узбекистане (1929-1932 гг.) Ташкент, «Фан», 1977. Б.31

²Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ ғожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун.(Ўрта Осиё республикалари мисолида.) Т., «Шарк», 2003.

yuz tutishi 1933-1935 yillarda O‘zbekistonda ham qahatchilik, xatto ayrim joylarda ocharchilikning vujudga kelishiga olib keldi. Shu sababli ham 30-yillar ikkinchi yarmida quloqlashtirish tarixini alohida bir yo‘nalish sifatida tahlil qilgan tadqiqot ishlari amalga oshirilmadi. Bu masala faqatgina umumiy arxivshunoslikka doir to‘plamlarda va risolalarda qisman yoritib o‘tildi, xolos.³

Tabiiy ravishda bu asarlarda O‘zbekistonda sovetlar amalga oshirgan «lenincha jamoalashtirish», «inqilobiy o‘zgarish»lar maqtab yozilgan, yuqorida sanab o‘tilgan salbiy holatlar haqida lom-mim deyilmagan.

50-yillarning o‘rtalariga kelib, O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat birmuncha stabillashib bordi. Kolxoz qurilishi va rivojlanishida ham ma’lum bir yutuqlarga erishildi va bu yangi ishlab chiqarish usuli dasitlabki samaralar berdi. SHu davrdan e’tiboran qishloq xo‘jaligini arxivshunoslik jihatidan o‘rganish masalasi ham yangi bosqichga ko‘tarila boshladi. Bu davrda O‘zbekistondagi jamoalashtirish va unga aloqador masalalarni maxsus tadqiq etgan ko‘p miqdordagi monografiyalar, kitob va broshyuralar, maqolalar va boshqa ilmiy-tadqiqot ishlari yaratildi. Bu tadqiqot ishlari asosini ko‘plab faktik materiallar tashkil etadi. Qishloq xo‘jaligi tarixi ayni shu davrdan e’tiboran ilmiy ahamiyat kasb etdi. Yaratilgan adabiyotlar metodik jihatdan ham, ilmiylik jihatdan ham ancha yuqori saviyaga ko‘tarildi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish arxivshunosligida O.B. Jamolovning tadqiqotlari muhim o‘rin egallaydi. Uning «O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari» nomli risolasi¹ bu mavzuda keng va batafsil ma’lumot beruvchi asarlardan birinchisi xisoblanadi. Asarda jamoalashtirishdan avvalgi O‘rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy xolat ham tahlil qilingan. Unda jamoalashtirish harakatining borishi, uning alohida o‘ziga xos jihatlari yoritilgan, ijtimoiy-iqtisodiy turmush

³ Житов К., Непомнин В. От колониального рабства к социализму. Ташкент, 1939. Иткин А. Социально-экономические предпосылки коллективизации хлопководства в Средней Азии. Ташкент, Госиздат УзССР, 1932. Ўша муаллиф. Хлопководческая кооперация на фронте социалистической реконструкции хлопководства. Ташкент, 1935. Сельское хозяйство Узбекистана за 15 лет (1924-1939) Ташкент, 1939.

¹ Джамолов О.Б. Социально-экономические предпосылки сплошной коллективизации сельского хозяйства в Узбекистане, Ташкент, Узгиз, 1950.

darajasi jamoalashtirishdan avvalgi davr bilan taqqoslangan. Lekin bu asarda ham bu siyosatning salbiy oqibatlarigaqidagi fikrlarni uchratmaymiz.

O.B.Jamolovning keyingi tadqiqotlarida quloqlashtirish tarixi ham kengroq masshtabda va alohida xususiyatlarga to'xtalgan xolda o'rganildi. Jumladan, muallif O'rta Osiyo dehqonchiligining birmuncha farqli tomonlarini Rossiyadagi holat bilan taqqoslab, sug'orma dehqonchilik ancha murakkabligini, ayniqsa bu sharoitda paxta etishtirish ko'p mehnat talab qilinishi alohida ta'kidlab o'tadi.²

O'zbekistondagi quloqlashtirish tarixini tahlil qilish G.R.Rizaev monografiyasida ham ma'lum darajada o'rganilgan.³ Muallif o'z asarida qishloq xo'jalik masalalarini kompleks tarzda yoritishga harakat qilgan. Bunda asosiy e'tibor o'zbek qishlog'ining «sotsialistik» asosda rivojlanishi, xususan paxta mustaqilligining qo'lga kiritilishiga qaratilgan. G.Rizaev «O'zbekiston qishloq xo'jaligiga 40 yil» nomli risolasida O'zbekistondagi jamoalashtirish harakatining muhim voqealarini qayd etar ekan, bu davrdagi o'zbek qishlog'iga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarga alohida urg'u berib o'tadi:

- 1) jamoalashtirish arafasida qishloqda feodalizm qoldiqlarining saqlanib qolganligi va ishlab chiqarish mahsuldorligining g'oyatda pastligi;
- 2) dehqonchilik madaniyatining past darajadaliigi;
- 3) dehqon xo'jaliklarining g'oyatda tarqoqligi va nochorligi.

G.Rizaev O'zbekistonda jamoalashtirish siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda g'oyat katta ahamiyatga ega bo'lgan tadbirlar sifatida sovet hokimiyatining kambag'al dehqonlarga kredit va ssudalar berganini, urug'lik va o'g'itlar, traktor va boshqaqishloq xo'jalik jihozlari bilan ta'minlanganligini ko'rsatib o'tadi. Lekin bu risolada ham, boshqalaridagi kabi jamoalashtirish jarayonidagi qonunbuzarliklar va zo'ravonliklar haqida yoki jamoalashtirish oqibatida yuzaga kelgan ko'ngilsiz hodisalar haqida umuman so'z yuritilmagan. SHu bilan bir qitorda bu risolada jamoalashtirish butun ittifoq uchun yagona bo'lgan bir qolipda o'tganligi ta'kidlanadi. Xolbuki, bu siyosatni amalga

² O.B.Жамолов. К вопросу особенностей социально-экономических условий коллективизации сельского хозяйства в Узбекистана. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1957.

³ Г.Р.Ризаев. Сельское хозяйство Узбекистана 40 лет. Ташкент, Госиздат, УзССР. 1957.

oshirishda ayrim respublikalarda, shu jumladan, O'zbekistonda ham o'ziga xos xususiyatlar bo'lgan. SHuningdek jamoalashtirishni yakunlash muddatida ham ma'lum farqlar bo'lgan.

Respublikadagi jamoalashtirish harakati tarixi tarixchi-agrarshunos S.S.Saidaliev qalamiga mansub kitobda¹ ham o'sha davr qoliplari va andozalari bo'yicha batafsil tahlil qilingan.

Bu kitobda juda keng ko'lamdagi faktik materiallar keltirilgan va bu asosda respublikadagi butun jamoalashtirish jarayoni ko'zdan kechirilgan.

Muallif o'z kitobida diqqat e'tiborni kommunistik partiyaning jamoalashtirishni o'tkazish davomidagi tashkilotchilik va rahbarlik roliga qaratadi.

Muallif o'zbek qishlog'ining ijtimoiy tarkibidagi o'zgarishlarni yilma-yil tartib bilan bayon etib boradi. Biroq, bu ma'lumotlarni bayon qilishda muallif ayrim faktik xatolarga ham yo'l qo'ygan. Jumladan, u O'zbekistonda ilk kolxozlar 1922 yilda paydo bo'ldi, deb yozadi. Aslida esa kolxozlar Turkistonda 1918 yildayoq tashkil qilingan edi.

50-yillarning ikkinchi yarmida nashr qilingan O.Jamolov, I.Blinder va V.Jivaevlar monografiyasi² O'zbekistonda yoppasigajamoalashtirish tarixini yoritishga muhim xissa qo'shgan. Bu monografiyada juda ko'plab faktik ma'lumotlar berilgan va ular O'zbekistondagi jamoalashtirish jarayonini butun mamlakatdagi xolat bilan taqqoslab ko'rsatilgan. Bu taqqoslashlardan ma'lum bo'ladiki, jamoalashtirish davrida respublikadagi kolxozlarning jamoa fondining o'sib borish ko'rsatkichi butun mamlakatdagi o'rtacha ko'rsatkichdagi ancha yuqori bo'lgan. Shuningdek, qishloq xo'jalik kooperatsiyalarining ish samaradorligi va har ming dehqon xo'jaligiga nisbatan miqdori jihatidan ham O'zbekiston ittifoq ko'rsatkichlaridan balandroq turganligi monografiyada o'z ifodasini topgan. Bu ko'rsatkichlarning yuqoriligiga sabab qilib, jamoalashtirish arafasidagi O'zbekistonda amalga oshirilgan er-suv islohoti ko'rsatiladi. YA'ni

¹ С.С.Саидалиев. Борьба за осуществление ленинского кооперативного плана в Узбекистане. Ташкент, Госиздат, УзССР, 1958.

² О.Б.Джамолов, И.Б.Блиндер, В.К.Живаев. Развитие двух форм социалистической собственности и проблемы их сближения. Ташкент, Госиздат УзССР, 1958.

jamoalashtirish arafasidayoq asosiy er fondlari o'rtaxol va kambag'al dehqonlar qo'lida to'plangan va ularga xizmat ko'rsatuvchi turli qishloq xo'jalik kooperatsiyalari ko'plab tashkil qilina boshlangan. O'z davrning mahsuli bo'lgan bu monografiya ham boshdan-oyoq kommunistik mafkura g'oyalari bilan sug'orilgan, amalga oshirilgan butun ishlarda kommunistik partiyaning rahbarlik roli ko'kka ko'tarib madhqilingan.

1950-yillarning ikkinchi yarmida ayrim viloyat va tumanlardagi jamoalashtirish harakatini yorituvchi maqolalar va dissertatsion ishlar ham amalga oshirila boshlandi. Ulardan biri A.SHaripovning risolasi bo'lib, unda Buxoro viloyatidagi kolxoz qurilishi masalasi tahlil qilingan.¹ Muallif o'z risolasida Buxoro viloyatining jamoalashtirish arafasidagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, viloyat rayonlarida kolxozlashtirish harakatining avj olishi va bu rayonlardagi o'ziga xos xususiyatlarni bayon qilgan hamda Buxoro viloyatidagi jamoalashtirishning borishi yuzasidan faktik ma'lumotlar keltirgan. Muallif Buxoro oblastining respublikada jamoalashtirish sur'atlari bo'yicha ancha orqada qolganligini bir qator sabab va dalillar bilan izohlangan.

Risolada bir qator mahalliy xususiyatlar haqida umuman gap yuritilmagan. Jumladan, Buxoro oblasti qishloq aholisining jamoa xo'jaliklari mohiyati haqidagi tushunchasi umuman yo'qligi, mahalliy shart-sharoit, kolxozlarning moddiy bazasining etishmasligi kabi omillar ishda o'z aksini topmagan. SHuningdek, dehqon xo'jaliklari va chorvador xo'jaliklar o'rtasidagi tashkiliy-xo'jalik munosabatlarining g'oyatda zaifligi, Buxoro viloyatidagi mahalliy shart-sharoitlar yuzasidan kelib chiqqan muammolar, rahbariyat o'rtasidagi kelishmovchiliklar, zo'ravonliklar, turli tazyiqlar ham umuman o'rganilmagan. Muallif Buxoro viloyatidagi jamoalashtirish jarayonidagi etaplarhaqida ham to'xtalmagan. Vaholanki, bu viloyatda jamoalashtirish asnosida turli ijtimoiy to'lqinlar yuz bergani ma'lum.

¹ А.Шарипов. Победа колхозного строя в Бухарской области. Ташкент, Госиздат УзССР, 1958.

O‘zbekistondagi 1930-1950 yillardagi qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish tarixiga bag‘ishlangan tarixiy asarlarga umumiy baho berib shuni qayd etish mumkinki, bu davr arxivshunosligida ma’lum darajada tarixiy izchillik, ilmiylik ko‘zga tashlanadi. Bu ilmiy asarlarda o‘sha davr ruhiga ko‘ra bosh asosiy g‘oya kommunistik mafkura umumiy mezon rolini bajargan, sotsialistik ishlab chiqarish usuli eng adolatli, ustivor yo‘l sifatida talqin etilgan. Tabiiy ravishda, amalga oshirilgan barcha ishlarda kommunistik partiya va sovet hukumatining rahnamoligi va rahbarlik faoliyatiga yuqori baho berilgan. Lekin yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, butun jamoalashtirish davomida o‘sha sovetlar va kompartiya rahbar-hodimlari tomonidan amalga oshirilgan zo‘ravonliklar, lenincha qatag‘onchilik siyosati, qo‘polliklar, buning oqibatida yuzaga kelgan katta miqdordagi iqtisodiy zararlar, ijtimoiy tanazzul singari fojealar birorta ham adabiyotlarda yoritilmagan. Bu fojealarni yoritish davr taqozosiga ko‘ra mumkin emas edi ham. SHu boisdan ham bu davr arxivshunosligiga oid ilmiy-tarixiy asarlar o‘sha davr ruhiga va sharoitiga ko‘ra yozilganligi bois, davr ruhidan kelib chiqqan holda tadqiq qilindi va baho berildi.

2.2. Mustaqillik yillarida “quloqlashtirish va “quloqlar taqdiri” mavzusiga yangicha innovatsion yondashuv metodologiyasi

Sobiq sovet davlatida 1980 yillar o‘rtalarida boshlangan qayta qurish siyosati va 1991 yil oxirlarida mustabid tuzumning parchalanishi oqibatida mustaqil davlatlarning maydonga kelishi, kommunistik partiyaning siyosiy sahnadan tushib ketishi bilan tarixga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgarib boshladi. Tarixni anglash, bilish va o‘qitishda hukmronlik qilib kelgan markscha-lenincha metodologiya tanazzulga yuz tutib, uning o‘rniga tamoman yangicha metodologiya qaror topa boshladi. Tarixiy jarayonlarni tadqiq etishda sinfiylik, partiyaviylik, tarafkashlik, mafkura tamoyillaridan voz kechildi. Aksincha, tarixni tushunish va tadqiq etish xolislik, ob‘ektivlik, ilmiylik, tarixiylik, milliylik bilan umumbashariylikning

o‘zaro bog‘liqligi tamoyillari asosiga quriladigan bo‘ldi. Sovet tuzumi davrida «mutlaqo maxfiy» tamg‘asi bilan sir tutib kelingan ko‘pdan-ko‘p xujjatlar e‘lon qilina boshlandi. Natijada mustaqillikning dastlabki yillaridanoq arxivshunosligimizda yangicha yondoshuv, yangicha konsepsiya asosida turli yo‘nalishlarda tadqiqotlar yuzaga kela boshladi. Jumladan respublikada qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish va «quloq» qilish masalasiga bag‘ishlangan ilmiy asarlar, maqolalar va tadqiqotlar e‘lon qilindi. Bu ham bo‘lsa mustaqillikning sharofatidir.

1990 yillardan e‘tiboran o‘zbek agrarshunos-tarixchilari haqiqat yo‘lidan borishga intilib, o‘zbek qishlog‘ida sovetlar davrida amalga oshirilgan agrar o‘zgartirishlarni qanday kechgan bo‘lsa, shundayligicha, barcha fojiali taraflari bilan xolisona yoritishga harakat qildilar.

Sobiq Ittifoqda 1980-yillar ikkinchi yarmida qayta qurish siyosatining boshlanishi bilan umumittifoq arxivshunosligida tub o‘zgarishlar yuz berib, uning dolzarb muammo va mavzulariga yangicha nazar bilan qarash boshlandi. Bu yillarda ittifoq miqyosida va respublikamizda bir qator tarixchi, iqtisodchi va faylasuflar bilan, yangi hujjat va dalillar asosida talqin qilgan ilmiy tadqiqotlari yuzaga keldi. Bu borada ham avvalo rossiyalik tarixchi-olimlarning tadqiqotlari xususida to‘xtalib o‘tmoq lozim. 80-yillar oxirida ittifoq miqyosida agrar masalani xolisona va yangicha ruhda talqin qiluvchi bir qator asarlar yuzaga keldi. Bu tadqiqotlarda birinchi bor yoppasiga jamoalashtirish siyosatining salbiy oqibatlari xususida so‘z yuritilgan. Jumladan, V.P.Danilov o‘z tadqiqotlarida¹ jamoalashtirish siyosatining salbiy oqibatlari, ya‘ni qishloq xo‘jalik mahsulotlari etishtirishning keskin kamayib ketishi, butun ittifoqda ocharchilikning vujudga kelishi va chorva hayvonlarining keskin kamayib ketishi xususida yangi ma‘lumotlarni keltirib o‘tadi.

Muallif o‘z tadqiqotida keltirgan raqamlar va ma‘lumotlar bevosita O‘zbekistonga ham dahldordir.

¹ Данилов В.П. Коллективизация : как это было? Страницы истории советского обхества. Люди, проблемы, факти. М., Политиздат 1989 228-250 бетлар. Уша муаллиф. Коллективизация . . .Переписка на исторические теми. Диалог ведёт читатель М., Политиздат, 1989, Б.355-400

N.Mixaylov, N.Gepsovlar o‘z maqolalarida² 1928-1929 yillarda qishloq aholisiga nisbatan qo‘llangan «favqulodda choralar» tahlil qilinib, bu siyosat tamoman insoniylikka zidligi, uning oqibatida qishloq aholisi xonavayron bo‘lgani tahlil qilingan.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish siyosati tarixini tamomila yangicha metodologiya, yangicha ruhda yoritishni akademik R.H.Aminova boshlab berdi. Akademik R.H.Aminova jamoalashtirish tarixini avvalgi noto‘g‘ri talqinlardan, soxtalashtirish, buzilishlardan tozalashni, voqea-hodisalar aslida qanday kechgan bo‘lsa, shundayligicha talqin etish namunasini namoyish etdi.¹ Aminovanning 90-yillarda e‘lon qilgan maqolalari hamda mustaqillikning dastlabki yillarida e‘lon qilgan tadqiqot ishlari o‘zbek arxivshunosligiga katta hissa bo‘lib qo‘shildi.² Akademik Aminova jamoalashtirishning mohiyatiga baho berib, shunday yozadi: «Kollektivlashtirish – ishlab chiqarishga davlat monopoliyasi o‘rnatilishining naq o‘zginasidir. Partiyaviy-g‘oyaviy siyosat hukmronligi tufayli yuzaga kelgan kollektivlashtirish nazariyasi va tajribasi bugunga kelib chilparchin bo‘ldi. Kishining ishlab chiqarishdagi mehnatiga haq to‘lash o‘zaro tenglik asosiga qurilganidan bu siyosat o‘zini oqlamadi.

Tabiiyki, moddiy manfaatdorlik bo‘lmagan joyda esa, ish orqaga ketadi. Buning ustiga hayotning o‘zi kollektivlashtirish muammosini ko‘tarib chiqmagan edi... Zo‘ravonlik bilan o‘tkazilgan siyosat ko‘plab ishbilarmon, tadbirkor odamlarning ishga, erga bo‘lgan munosabatini sovitdi. E‘tirof etmoq joizki, bugungi dasturxonimizning g‘aribligi ham, ko‘p jihatdan qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish «samarasidir»³ R.Aminova boshqa bir maqolasida

² Михайлов Н, Гепцов Н. Чрезвычайщина «Родина» 1989 №5 Б.83-89

¹ Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиаи оқибатлари тошкент «Шарқ» 2001Б. 12

²Қаранг: Аминова Р.Х. Из истории коллективизации в Узбекистане- «История СССР», Москва, 1991 №4 Коллективизация в Узбекистане: как это было?-«Коммунист Узбекистана», 1989 №9; Коллективлаштириш қашшоқлаштириш демак. // «Шарқ юлдузи» 1992 №2 Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане Ташкент «Фан» 1995.

³ Аминова Рахима Коллективлаштириш-қашшоқлаштириш демак-«Шарқ юлдузи», 1992 йил 12-сон Б.183

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamolashtirish arafasidagi ijtimoiy holatga baho berar ekan, bu davrda respublika hali jamoalashtirishga tayyor bo‘lmaganligini ta’kidlab o‘tadi.¹ Chunki, Ittifoqdan farqli ravishda O‘zbekistonda 1925-1929 yillarda er-suv islohoti o‘tkazilib, juda ko‘plab ersiz dehqonlar er bilan ta’minlangan, ular o‘z mehnati evaziga farovon turmush kechira boshlagandilar. Tabiiyki, kechagina er olgan dehqon jamoalashtirish degan o‘zgarishni sira istamas edi. Shu bilan bir qatorda o‘zbek dehqonlari jamoa xo‘jaligi, kolxoz tuzumi degan so‘zning mohiyatini ham to‘la tushunib etmagan edilar.

Akademik R.Aminovning 1995 yilda nashr qilingan monografiyasi² respublikadagi jamoalashtirish siyosati va amaliyotini boshdan-oyoq yangicha ruhda, xolisona yoritgan dastlabki tadqiqot asari hisoblanadi. Olima ushbu kitobida maqolalarida ilgari surilgan haqqoniy konsepsiya bo‘yicha juda keng va atroflicha ilmiy tahlil va xulosalarni keltirgan. Kitobda avvalo jamoalashtirishning mohiyati va undan ko‘zlangan maqsad ochib berilgan. Shuningdek, jamoalashtirish arafasida respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit Rossiyadagi holat bilan taqqoslangan va o‘rtadagi farqlar sanab o‘tilgan. Jumladan R.Aminova ta’kidlaydiki:

«Jamoalashtirish arafasida respublikada bu siyosatni amalga oshirish uchun moddiy imkoniyatlar etarli emas edi. Ayniqsa, ishchi-xodimlar jihatidan respublika Markaziy respublikalarga nisbatan ancha qoloq bo‘lib, bu hol keyinchalik bir qator ko‘ngilsiz xodisalarga sabab bo‘lgandi».

Muallif jamoalashtirish amaliyoti to‘satdan boshlab yuborilganligi va uning sun‘iy ravishda avj oldirilishi butun ittifoqda bo‘lganidek O‘zbekistonda ham bu harakatda raqamlar ortidan quvish, taz‘yiq o‘tkazish va zo‘ravonlik qilish, majburlash kabi noqonuniy ishlarga keng yo‘l ochib berganligini aytib o‘tadi. Bu kabi ishlarda muallif, avvalo, Stalin boshchiligidagi sovet va partiya rahbariyatini asosiy aybdor sifatida ko‘rsatib o‘tadi. Muallif o‘z fikrining isboti sifatida respublikada kim o‘zdi shaklida barpo qilingan soxta kolxozlar, jamoalashtirish harakatidagi zo‘ravonliklarga doir bir qator faktlarni keltirib o‘tgan.

¹ Аминова Р.Х. Коллективизация в Узбекистане: как это было? «Коммунист Узбекистана» 1989 №9 Б.83

² Аминова Р.Х. Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане. Ташкент «Фан» 1995.

Kitobda O'zbekistondagi sovet va partiya rahbariyatining bu masaladagi ayblarini ham aytib o'tar ekan, ularning markaz ko'rsatmalarini hech qanday e'tirozsiz qabul qilib, respublika uchun to'g'ri kelsa-kelmasa joriy qilib yuborganlarini, mahalliy rahbarlarning aksariyati esa chalasavodligi va «salla o'rniga kalla keltirish» qabilida ish tutganlarini qattiqqoralaydi.

Rahima Aminova jamoalashtirish siyosatining iqtisodiy oqibatlarini ham ushbu kitobida chuqur va atroflicha tahlil qilib bergan. Uning xulosalariga ko'ra jamoalashtirish oqibatida turmush darajasi keskin pasayib ketgan. Respublika partiya organlariga joylardan non tanqisligi yuzaga kelganligihaqida yuzlab tashvishli xabarlar kelgan. Kolxozlarda ishchi kuchi tanqisligi oqibatida va boshqa ma'naviy sabablar tufayli hosildorlik yil sayin kamayib borgan. Ayniqsa, chorvachilikka halokatli zarba berilgan. Olimaning hisoblariga ko'ra yoppasiga jamoalashtirish davrida respublikada chorvachilik butun ittifoqqa nisbatan ko'p talofat ko'rgan. Jumladan, chorva hayvonlarini 1928 yilga taqqoslaganda qoramollar 1718,6 ming boshdan 1937 yilga kelib 1003,9 ming boshga, qo'yalar 6001,2 ming boshdan 2431,3 ming boshga, otlar 550,2 ming boshdan 358,7 ming boshga, tuyalar 140,6 ming boshdan 45,7 ming boshga qisqarib ketgan.¹ Bu holat keyingi yillarda ham davom etgan.

Raxima Aminova qishloq xo'jaligini yoppasiga jamoalashtirish amaliyoti respublikada paxta yakkahokimligining kuchaytirilishiga keng yo'l ochib berganligini alohida ta'kidlab, jamoalashtirishdan keyin respublikada paxta etishtirish yil sayin oshib borganligini ko'rsatkichlar asosida keltirib o'tgan.

Taniqli tarixchi olim A.Golovanovning 1992 yilda chop qilingan monografiyasida² O'zbekiston qishloq aholisining 1917-1937 yillar orasidagi ijtimoiy holati tahlil qilingan. Asarda qishloq xo'jaligini yoppasiga jamoalashtirish masalasi tahliliga ham keng o'rin berilgan. Olimning xulosalariga ko'ra qishloq xo'jaligini jamoalashtirish, mayda dehqon xo'jaliklarining tugatilishi birinchi

¹ Аминова Р.Х. Кўрсатилган асар Б.48

² Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. Ташкент «Фан» 1992.

navbatda qishloq xo'jalik mahsulotlari mahsuldorligining pasayib ketishiga olib kelgan. Buning sababi sifatida muallif dehqonlarda mehnatdan manfaatdorlik, erga egalik xissining yo'qolganligini aytadi. Haqiqatan ham muallifning aniq faktik ma'lumotlariga ko'ra jamoalashtirishdan keyin respublikada qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish yil sayin pasayib borgan. Unga muvofiqholda qishloq aholisining turmush darajasi ham yil sayin pasayib borgan.

A.Golovanov o'z tadqiqotida jamoalashtirish jarayonidagi zo'ravonliklarga, mahalliy rahbarlarning bu boradagi o'zbiharmonliklariga alohida to'xtalib o'tgan. Buhaqda muallif shunday yozadi: «O'zbekistonda jamoalashtirish kompaniya usulida olib borildi. Bu kompaniya sotsialistik qonunchilikni qo'pol ravishda buzishlar va qatag'onliklar bilan birga olib borildi. Dehqonlar majburan kolxozlarga kiritila boshlandi. Qarshilik qilganlar «quloq» qilib yuborildi. Dehqonlarni qamoqqa olish, qishlog'idan ko'chirib yuborish, er-suvini tortib olish bilan ko'rqitib kolxozlarga kiritila boshladilar. Dehqon uchun ikki yo'l bor edi: yo kolxozga kirish yoki «quloq»lar ro'yxatiga tushish. Jazoning eng engil turi saylov huquqidan mahrum qilinish edi. Shu sababli ham dehqonlar kolxozga kirishga majbur bo'lardilar».¹

A.Golovanov ushbu monografiyasida yoppasiga jamoalashtirish siyosatining asl mohiyatini, uning fojiali jarayonlarini qator misol va dalillar bilan haqqoniy yoritib bergan.

Ushbu monografiyada yoppasiga jamoalashtirish siyosatiga qarshi yuzaga kelgan qishloq aholisining norozilik harakatlari masalasiga ham atroflicha o'rin berilgan. Ta'kidlab o'tmoq joizki, bu masala A.Golovanov tadqiqotida birinchi bor o'rganilgan va ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Olimning xulosasiga ko'ra, respublikada yuzaga kelgan ommaviy norozilik harakatlari faqat «boy quloqlar» harakati bo'lmay, aksincha qishloq aholisining barcha qatlamlarining kolxozlashtirishga qarshi umumiy norozilik harakati bo'lgan. Muallif respublikada jamoalashtirish davomida turli viloyat va tumanlarda yuzaga kelgan ommaviy

¹ Голованов А.А. Курсатилган асар. Б.123-124

norozilik chiqishlari soni, unda ishtirok etganlar miqdori va bu harakatlarning sababi va mohiyati aqida aniq ma'lumotlar keltirgan.

SHuningdek, ushbu monografiyada dehqonlarni kolxozlarga kiritish uchun turli iqtisodiy usullardan foydalanish, ya'ni yakka xo'jaliklarga katta miqdorda soliq solish, kredit, ssuda va turli qishloq xo'jalik inventarlaridan, o'g'itlardan mahrum qilish kabi g'ayrioddiy tadbirlarhaqida atroflicha ma'lumot bergan.

Muallif O'zbekistondagi yoppasiga jamoalashtirish siyosati va amaliyoti butunlay zo'ravonlik yo'li bilan amalga oshirilganligini ta'kidlar ekan, shunday xulosaga keladi:

«1931 yil oxirlariga kelib, jamoalashtirish sur'ati bo'yicha O'zbekiston Ittifoqdagi boshqa respublikalardan o'zib ketdi. Bu g'alabaqishloq xo'jaligining past darajasi, mehnatkashlarning eskicha hayot tarzining kuchliligi, islom dini, shariat qonuni va odatlari kuchli bo'lgan sharoitda va kommunistlar va deputatlar Sovetining ko'pchiligi savodsiz bo'lgan sharoitda qo'lga kiritilganligi respublikadagi jamoalashtirishning qanchalar zo'rlik bilan amalga oshirilganligidan dalolat beradi.¹

A.Golovanov bir maqolasida² jamoalashtirish yillarida O'zbekistonga yuborilgan «25 mingchilar» masalasiga to'xtalgan. Maqolada Rossiyadan yuborilgan «25 mingchilar» vakillarining respublikadagi faoliyati hech qanday ijobiy ahamiyatga ega bo'lmagani, ular hech qanday amaliy natijalar keltirmagani, aksincha ularning mahalliy urf-odat va an'analarga past nazar bilan qaraganlari salbiy oqibatlariga olib kelganligi ro'yirost ochib tashlangan. Jumladan, respublikaga yuborilgan 433 nafar ishchilarning aksariyati qishloq xo'jaligi bo'yicha mas'ul lavozimlarga tayinlangan. Ularning dehqonchilikdan tamoman behabarligi, mahalliy sharoit, til va urf-odatlarni bilmasligi bois ko'p nohush holatlar yuz bergan.

¹ Голованов А.А. Кўрсатилган асар Б.187

² Голованов А, Саидов И. «25 мингчилар»: афсона ва ҳақиқат. «Фан ва турмуш», 1992 №2 Б.8-9

Keyingi yillarda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish siyosati tarixi masalasi xolisona tahlil qilingan, bugungi kun talablari darajasida, milliy istiqlol mafkurasi g‘oyasi ruhida talqin qilingan bir qator darslik, o‘quv qo‘llanma, monografiya va maqolalar yuzaga keldiki, ularda mazkur mavzuning turli masalalari o‘rganilgan.¹

Mustaqillik yillarida qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish tarixi masalasi o‘rta umumta’lim maktablari uchun yozilgan darsliklarda ham o‘zininghaqqoniy talqinini topmoqda. Bu holat 1994 yilda chop qilingan umumta’lim maktablarining 9-sinfi uchun tarix fanlari doktori R.Rajabova rahbarligidagi mualliflar guruhi tomonidan tayyorlangan darslikda birinchi bor namoyon bo‘ldi. Ushbu darslikda jamoalashtirish siyosati sovetlar hukmronligi davrida shoshma-shosharlik bilan o‘tkazilgan siyosat sifatida baholangan. Darslikda jamoalashtirishning mohiyati yoritilgan, respublikada bu siyosatni o‘tkazishdagi jarayonlarga umumiy xarakteristika berilgan. SHunisi diqqatga sazovorki, ushbu darslikda jamoalashtirishni o‘tkazishdagi qonunsizliklar va zo‘ravonliklar haqida ham ayrim fikrlar olg‘a surilgan. Ushbu darslik o‘rta umumta’lim maktablari uchun mo‘ljallangani uchun ham jamoalashtirish siyosatining ayrim munozarali jihatlariga, xususan uning oqibatlarini masalasiga chuqur to‘xtanilmagan.

Professor D.A.Alimova rahbarligidagi mualliflar jamoasi tomonidan yozilgan umumta’lim maktablarining 10-sinfi uchun mo‘ljallangan darslikda² qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish siyosati tarixi aniq konsepsiya asosida izchil, har taraflama yoritilgan. Unda jamoalashtirish siyosatining asl mohiyati, uning tashkilotchilari, undan ko‘zlangan maqsad aniq ifodalangan. Darslikda O‘zbekistonda jamoalashtirishga doir e’lon qilingan me’yoriy hujjatlar

¹ Ражабова Р.Ё. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи Умумтаълим мактабларининг 9-синф учун дасрлик, Т., «Ўқитувчи» 1994 Алимова Д.А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) 10-синф Ўқувчилари учун дасрлик Т., «Шарқ» 2000; Шамсутдинов Р, Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон шўролар истибдод даврида) Иккинчи китоб, иккинчи қисм. Андижон 1998 Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. Т., «Шарқ» 2001 Ўзбекистоннинг янги тарихи Иккинчи китоб Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ» 200 Ниёзова Ф. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришнинг салбий оқибатлари //«Ўзбекистон тарихи», 1999 №4.

² Алимова Д.А. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) 10-синф Ўқувчилари учун дасрлик. Тошкент «Шарқ» 2000.

keltirilgan va uning mohiyati izohlangan. Ayniqsa, respublikada bu siyosatni o'tkazish jarayonidagi ko'zbo'yamachiliklar va noqonuniyliklar haqida ham ancha batafsil ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, O'zbekistonda yoppasiga jamoalashtirish siyosatidan keyin yuzaga kelgan salbiy oqibatlar, ya'ni qishloq xo'jaligining iqtisodiy jihatdan nochorlashuvi, chorvachilikning keskin sur'atda qisqarishi, qishloq aholisi moddiy turmush sharoitining yomonlashib borishi va paxta yakka hokimligining kuchayishi kabi masalalar tahlil qilingan.

R.Shamsutdinov va Sh.Karimovlar tomonidan yozilgan oliy o'quv yurtlari uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanmasida¹ ham qishloq xo'jaligini yoppasiga jamoalashtirish masalasiga ham keng va atroflicha to'xtab o'tilgan. O'quv qo'llanmada jamoalashtirish siyosati Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tar tarkibiy qismi ekanligi, sovet hukumati va kompartiya bu siyosatni o'tkazish bilan milliy respublikalarni asoratda tutib turish va mustamlakachilikni davom ettirishni ko'zlaganlari ta'kidlangan. Umuman, qo'llanmada jamoalashtirishning mohiyatiga to'g'ri va haqqoniy baho berilgan. Respublikada bu siyosatni o'tkazish davomida dehqonlarga nisbatan qo'llangan zo'ravonlik va qatag'on siyosati ko'plab dalillar, faktik ma'lumotlar asosida ko'rsatib berilgan. Bunday adolatsizlik va zo'ravonliklarga qarshi dehqonlarning ommaviy norozilik chiqishlari ham o'quv qo'llanmada atroflicha tahlil qilingan. SHuningdek, unda O'zbekistonga safarbar qilingan «25mingchi» lar faoliyatida ham xolisona fikr-mulohazalar bayon qilingan.

O'quv qo'llanmada jamoalashtirishning salbiy oqibatlari masalasi ham ancha chuqur tahlil qilingan. Chunonchi, O'zbekiston jamoalashtirishdan keyingi yillarda xalqning moddiy ahvolining yomonlashib borishi, 1931-1933 yillardagi ocharchilik va uning oqibatlari kabi holatlarbayon qilingan. Mualliflar sovet davlati va kompartiyaning qishloq xo'jaligini jamoalashtirish siyosatiga baho berar ekanlar shunday xulosaga keladilar: «O'zbekistonning milliy daromadi 1937 yilda aholi jon boshiga hisoblaganda 1932 yil darajasida qolaverdi. Aholining o'sish

¹ Шамсутдинов Р. Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон Шўролар истибдоди даврида) Иккинчи китоб, иккинчи қисм. Андижон 1998.

sur'atlari pasaydi, respublika aholisi asosan kelgindi millatlar hisobidan ko'paydi... Oylik maoshlar evropa millatiga mansub aholi mehnat qiladigan sanoat tarmoqlarida o'sdi, xolos.»¹

Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish siyosati salbiy oqibatlarining ayrim qirralari tadqiqotchi F.Niyozova maqolasida o'z ifodasini topgan.² Maqolada asosan, jamoalashtirish siyosatining iqtisodiy sohadagi salbiy oqibatlari tahlil qilingan. Jumladan jamoalashtirishdan keyingi yillarda qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishning qisqarib borishi, paxta maydonlarining kengaytirilishi hisobiga mevazor bog'lar va poliz ekinlarining kamayishi kabi holatlar bayon qilingan. SHuningdek, O'zbekistonda jamoalashtirishdan keyingi dastlabki yillarda, aniqrog'i 1933 yilda yuz bergan ocharchilik va uning fojialari xususida juda qimmatli ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Jamoalashtirish yillarida respublikada chorva hayvonlarining keskin ravishda kamayib ketganligiga doir aniq raqamlarda ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshidagi O'zbekistonning yangi tarixi markazida yaratilgan fundamental tadqiqotda¹ jamoalashtirish tarixi va uning oqibatlari milliy mafkura, milliy g'oya ruhidahaqqoniy tarzda talqin qilingan. Bu asar jamoalashtirish masalasiga ancha keng yo'nalishda va har taraflama baho berganligi bilan ajralib turadi. Unda keng miqyosdagi birlamchi manbalar, arxiv hujjatlari ilmiy muomalaga kiritilgan, masalaga aloqador dalillar, ma'lumotlar keltirilgan. Sovet davlati va kompartiya tomonida jamoalashtirish siyosatiga doir e'lon qilgan me'yoriy xujjatlari, uning huquqiy jihatdan asoslanishi tahlil qilingan.

Asarda respublikada bu siyosatni o'tkazish yuzasidan ko'rilgan chora-tadbirlar, amalga oshirish jarayonidagi noqonuniyliklar va zo'ravonliklar batafsil yoritilgan. Ayniqsa, bu borada mahalliy rahbarlarning o'zbilarmonliklari va

¹ Kўrsatilgan asar Б.363-364

² Ниёзова Ф. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришнинг салбий оқибатлари «Ўзбекистон тарихи» 1999 йил №4

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи Иккинчи китоб Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида Тошкент «Шарқ» 2000

su'istemoliklari ochib ko'rsatilgan. Asarda bu holatga doir qator misollar keltirib o'tilgan. Mualliflar yoppasiga jamoalashtirish va uning oqibatlariga baho berar ekanlar, shunday xulosaga keladilar:

«Umuman, jamoalashtirish o'zbek qishlog'i tarixiy rivojlanishining sog'lom jarayonlariga to'sqinlik qildi. U dehqonlarning davlat tomonidan asoratga solinishiga olib keldi. Kolxozlarga zo'rlik bilan xaydab kirilgan dehqonlar barcha asosiy fuqarolik huquqlaridan va avvalo ko'chib yurish erkinligi, kasb faoliyatini tanlash huquqidan mahrum qilindilar. Jamoalashtirish qishloq xo'jaligiga juda og'ir zarar bo'lib tushdi. Respublikada ocharchilik boshlandi(1933 yil), g'alla etishtirish keskin qisqardi. Chorvachilikka haddan tashqari katta ziyon etdi»¹

Asarda jamoalashtirish siyosatiga qarshi qishloq aholisining ommaviy norozilik harakatlarining vujudga kelishi va ularning mohiyati masalasi ham atroflicha yoritib o'tilgan. SHuningdek, jamoalashtirishdan keyingi yillarda kolxozlarning moddiy texnik jihatdan ta'minlanishi, paxta yakka hokimligining ortib borishi hamda qishloq aholisi turmush sharoitlarining yildan-yilga og'irlashib borganligi dalillar asosida ko'rsatib berilgan.

Professor R.T.SHamsutdinovning jamoalashtirish va quloqlashtirish tarixiga bag'ishlangan yangi tadqiqot asarlarida²ham yoppasiga jamoalashtirishning mohiyati, uning nazariyotchilari, amalga oshirish jarayonidagi qonunsizliklar ro'yi-rost ochib ko'rsatilgan. Bu ikki yirik tadqiqotda juda keng miqyosdagi arxiv xujjatlari va birlamchi manbalarga asoslangan holdahaqqoni nazariy xulosalar chiqarilgan. Jamoalashtirishni o'tkazishdan ko'zlangan maqsad, uni O'zbekistonda amalga oshirishdagi ziddiyatlar va salbiy oqibatlar keng va atroflicha bayon qilingan. Bu asarlar asosan «quloq» qilish va uning fojiali oqibatlari masalasiga bag'ishlanganligi bois, ularhaqida ushbu taddqiqotning ikkinchi bobida batafsil to'xtalamiz.

¹ K'rsatilgan asar. B.356-357

² Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. Т., «Шарқ» 2001 Ўша муаллиф. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштиришсургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида) Тошкент «Шарқ» 2003.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti tarixchi-olimlari tomonidan tayyorlangan, 2001 yilda nashrdan chiqqan «Tarix shohidligi va saboqlari» nomli salmoqli asarda ham jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlariga milliy mafkura, milliy g‘oya ruhidahaqqoniy baho berilgan. Bu asarda ham masalaga doir ko‘plab ma’lumotlar keltirilgan, statistik raqamlar jamlamasi, daliliy ma’lumotlar asosida nazariy xulosalar chiqarilgan. Umuman ushbu asar jamoalashtirish siyosatining mohiyati, uning respublikada qay tariqa amalga oshirilganligi haqida aniq tasavvur beradi. Asarda jamoalashtirish siyosati va uning illatlari xususida aniq va ishonchli xulosalar chiqarilgan. Jumladan unda jamoalashtirish davrida chorvachilikka etgan zararlar, g‘alla maydonlarining qisqarishi va paxta maydonlarining ortib borishiga doir aniq raqamlar keltirib o‘tilgan. Bu siyosatning oqibati natijasida yuzaga kelgan ocharchilik fojealari tahlil qilingan.¹

Bu asarning yana bir muhim jihati shundaki, unda keltirilgan ma’lumotlar, nazariy xulosalar bu mavzu bo‘yicha yangidan-yangi izlanishlarga da’vat etadi. Chunki unda ushbu masalaning turli taraflarini va qirralarini o‘rganishga doir konseptual ko‘rsatmalar, metodologik tavsiyalar ilgari surilgan.

Umuman, O‘zbekistonda jamoalashtirish tarixini o‘rganishning istiqbollari endigina boshlandi va bu masalani tadqiq etishga doir keng miqyosdagi ilmiy tadqiqotlar davom ettirilmoqda.

¹ Tarix shohidligi va saboqlari Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Тошкент «Шарк» 2001.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Sovet arxivshunosligining manbaviy asoslari, tadqiqot uslublari, real voqelik – haqiqatni aks ettira olish imkoni, haqqoniylik va xolislik darajasini aniq nashrlar, manbalar misolida va ijtimoiy-siyosiy muhit bilan uzviy bog‘liqlikdagi tahlilidan ma’lum bo‘lishicha, mustabid tuzum davrida tarix fanida olib borilgan tadqiqotlar, jumladan jamoalashtirish voqealari tadqiqi butunlay hukmron mafkura nazorati va tazyiqi ostida olib borilgan. Sinfy kurash g‘oyalari bilan qurollangan bu mafkura jamiyat hayotining barcha sohalari – iqtisodiy, siyosiy, g‘oyaviy, ijtimoiy va ma’naviy sohalarga sinfz ziddiyatlar nuqtai-nazaridan yondoshib, sinfz manfaatlar asosida baholangan va umuminsoniy, umumxalq va umummilliy manfaatlarni chetga surib qo‘ygan. Garchi bu mafkura g‘oyalari mehnatkashlar sinfz manfaatlarini himoya qilish haqidagi balandparvoz va’dalar bilan bezalغان bo‘lsa-da, amalda eng avvalo shu mehnatkashlar, dehqonlar ko‘proq jabr ko‘rgan. Real voqelikdan uzoq bo‘lgan bu mafkura hayot haqiqatini tan olmay, unga hamisha qarshi bo‘lgan, bu haqiqatni haqqoniy yoritish u yoqda tursin, tan olishni ham istamagan. Ana shunday haqiqatlardan biri sovetlarning O‘zbekistonda amalga oshirgan qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish siyosatining qishloq aholisi – dehqonlar manfaatiga tamoman zidligi bo‘lib, xalqning ommaviy noroziligiga sabab bo‘lgan ushbu zo‘ravonlarcha siyosat va amaliyot hukmron mafkuraning real hayotga zidligi, mehnatkashlar manfaatiga xizmat qila olmaganini namoyon etar edi. Biroq zo‘rluk va kuch bilan hokimiyat tepasiga chiqib olgan kommunistlar partiyasi xalqqa o‘z ta’limotini ham zo‘rluk va kuch bilan singdirishga kirishdi va arxivshunoslikda ham bu mafkurani majburan joriy etish yo‘lidan bordi. O‘sha mustabid tuzumda yashagan tadqiqotchilar hukmron mafkura ko‘rsatmalari va manfaatlari yo‘lida harakat qilishga majbur edilar. Ularning real voqelikni xolis aks ettirish va shaxsiy fikr-mulohazalarini bayon qilishga imkoniyatlari yo‘q edi. Bunday intilishlarni hukmron kommunistik mafkura man qilgan edi.

Chunki, qishloq xo‘jaligini yoppasiga jamoalashtirish jarayonlarining haqqoniy talqini mafkura manfaatlariga javob bermas, aksincha,

uning hayotiy emas, hayoliy ekanligini, Turkiston xalqlarini ozodligi, erkidan mahrum etib. Jilovlash uchun bahona bo'lganini fosh etar edi. SHu sababli ham bu jarayonlarni buzib talqin etish, soxtalashtirish, hukmron mafkura manfaatlariga moslashtirish harakatlari aynan jamoalashtirish siyosati boshlangan davrlardan oq boshlangan edi. Bu harakatning dastlabki namoyondalari va targ'ibotchilar iham albatta o'sha mustabid tuzum va komfirqa arboblari bo'lgan edi. Ularning nutq va ma'ruzalarida ushbu soxta nazariyalar, mafkuraviy g'oyalar tarixchilar uchun konsepsiya va metodologik asos vazifasini bajardi. Natijada 1930-1940 yillarda qishloq xo'jaligini yoppasiga jamoalashtirish masalasida ham real voqelikni buzib ko'rsatuvchi, hukmron mafkura va davlat manffaatlariga moslashtirilgan, sinfiylashtirilgan, aniqrog'i soxtalashtirilgan talqinlar yaratildi. 1930-50-yillarda bolshevikcha konsepsiya, 1950-60 yillardan markscha-lenincha konsepsiya (qarashlar tizimi, ta'limot) sifatida ta'riflangan bunday soxta talqin nafaqat agrar tarix faniga, balki butun arxivshunoslikka, qolaversa, adabiyotga, san'atga, jamiyat ongiga ham zo'rlik bilan singdirildi.

Zo'rlik bilan qaror toptirilgan bu bir yoqlama, cheklangan soxta talqinning manbaviy asoslari ham atayin soxtalashtirildi, haqqoniy dalillardan, faktlardan chetlab o'tildi, sovetlarning zo'ravonliklarini fosh etuvchi, asl haqiqatga xizmat qiluvchi faktik ma'lumotlar, xujjatlar xalq e'tiboridan yashirib kelindi. Bu cheklangan, sinfiy qolipdagi talqinlarni yaratishga xizmat qilgan tadqiqot uslublari ham ilmiy yondoshishga, real fikrlashga emas, partiya va uning sinfiy kurash g'oyalariga, ya'ni partiyaviylik va sinfiylikka asoslangan edi. Bu masalada sovet davri agrar tarixchilari «quloq» qilish amaliyotini ustalik bilan soxtalashtirishga, uni «qishloqdagi sinfiy kurash» darajasiga ko'tarib yoritishga urindilar. Muammoga shu asosda yondoshish pirovardida tarixiy haqiqatni mutlaqo soxtalashtirishga, uning real ahvolga zid hukmron g'oyalar manfaatiga mos talqinini yaratishga olib keldi.

Sovet arxivshunosligining sinfiy kurash ta'limotiga asoslangan tadqiqot usullar nafaqat qishloq xo'jaligini jamoalashtirish siyosati tarixini, balki undan avvalroq o'tkazilgan agrar islohotlar davridagi tarixiy voqealar va jarayonlarni ham

xolisona vahaqqoniy talqin etish imkonini bermadi. Buning birinchi sababi sovet arxivshunosligining sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkura aqidalariga asoslangani bilan izohlansa, ikkinchi sababi hukmron davlat halqni o'zligidan, tarixiy xotirasidan, haqqoniy tarixidan mahrum etish va o'zg'oyalariga ishontirish, hukmron davlat manfaatlariga, hohish-irodasiga bo'ysunuvchi, itoatkor, kommunizm mutaassiblariga aylantirish maqsadini ko'zlagani bilan izohlanadi.

Sovet davri o'zbek agrar tarixnavisligining birgina muhim jihati shundaki, bu davrda agrar islohotlar va o'zgartirishlar jarayonini o'rganish va tahlil qilish ilmiylik darajasiga, fan darajasiga ko'tarildi. Bu davrda o'zbek agrar tarixchilari jamoalashtirish va quloqqilish masalasini o'rganishga doir keng miqyosdagi faktik ma'lumotlarni statistik raqamlarni jamlashda, ushbu muammoni turli yo'nalishlarda tahlil qilish, nazariyasini yaratdilar. Ushbu asarlar, shuningdek, bu muammonihqqoniy o'rganishda masalaga tanqidiy yondoshish, tahlil va xulosalarni o'zaro taqqoslash jihatidan ham muhim hisoblanadi.

1991 yilda, ya'ni sobiq mustabid sovet davlati tarkibidan ajralib chiqqan O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi qo'lga kiritilib, mustamlakachilik mafkuraviy qullik, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy qaramlikka barham berilgach, vatanimizda qonuniy asosda qaror topgan hurfikrlilik va oshkoralik sharoitida rivojlana boshlagan tarix fanida tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. O'zining avvalgi majburiy yuki, g'arazli siyosatga, kommunistik mafkuraga, hukmron mustabid davlat manfaatiga xizmat qilish vazifasidan soqit bo'lgan tarix fani zimmasiga haqqoniy, xolisona tarixni yaratish, jamiyat, xalq, millatning ma'naviy yuksalishiga xizmat qilish ma'suliyati yuklandi. Respublika Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 iyulda qabul qilgan «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori bilan bu ma'suliyatli vazifalarni amalga oshirish uchun barcha imkoniyat, zarur shart-sharoitlar yaratildi, aniqharakat dasturi belgilab berildi. Bunga qadar ham respublikamizda mustaqillikdan keyingi yillardanoq agrar tarixnihqqoniy va

xolisona talqin etish borasida olib borilgan ilmiy izlanishlar yanada jonlanib, izchil va maqsadli yoʻnalishga solindi.

Mustaqillik yillarda barcha tarixiy manbalardan erkin foydalanish imkoni yaratilishi bilan tariximizning soxtalashtirilgan, buzib koʻrsatilgan yoki atayin unutilgan sahifalarini qaytadan, haqqoniy asosda tiklash maqsadida boshlab yuborilgan izlanishlar oʻz samarasini bermoqda. Bu holat qishloq xoʻjaligini jamoalashtirish tarixiga ham bevosita aloqadordir.

90-yillar davomida Oʻzbekistonda sovetlar zoʻrluk bilan amalga oshirgan jamoalashtirish va u asosdagi quloqlashtirish siyosati va amaliyoti jarayonlarining turli qirralari, alohida masalalari oʻzining haqqoniy va xolisona talqinini oldi. Eng muhimi, ilmiy jamoatchilikning alohida diqqat-eʼtiborida boʻlib kelayotgan tariximizning ushbu sahifalarining asl mohiyati, sabablari va maqsadi, oqibatlari oʻzining haqqoniy bahosini oldi.

Yuqorida kelingan xulosalardan biz quyidagicha tavsiyalarni ishlab chiqdik:

1. “Quloqlashtirish” mavzusi boʻyicha alohida dars ishlanmasi yaratilib, oʻquv jarayoniga kiritilishi kerak.
2. “Quloqlar taqdiri” boʻyicha arxiv materiallarining alohida bibliografiyasi yaratilsa, maqsadga muvofiq boʻlardi.
3. Quloqlashtirish masalasini alohida Buxoro viloyati misolida tadqiqot olib borilishi imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati
Rahbariy adabiyotlar:

1. **Mirziyoev Sh.M.** Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. –Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. -592 b.
2. 2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha **HARAKATLAR STRATEGIYASI**
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni **2016** yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va **2017** yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi **MA’RUZASI // Xalq so‘zi. 2017 yil 15 yanvar.**
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T.: “Sharq”, 1998.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo’sag’asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: “O‘zbekiston”, 1997.
6. Karimov I.A. Olloh qalbizda, yuragimizda, Toshkent, 1999.
7. Karimov I.A. O‘zbek halqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. T. 13.-T.: O‘zbekiston, 2005.-b. 183, 184, 189.
8. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. -T.: “Ma’naviyat”, 2009.

Maxsus adabiyotlar:

1. Abdullaev M. O‘zbekistonda sovetlarning «quloq» qilish siyosati va uning fojeali oqibatlari (19239-1945 yillar). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasi uchun dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2002
2. Alimova D.A. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi (1917-1991 yillar) T., «Sharq», 2000.
3. Alimova D.A., Golovanov A.A. O‘zbekiston mustabid sovet tuzumi davrida : siyosiy va mafkuraviy taz’yi q oqibatlari. T., «O‘zbekiston», 2000.
4. Axunova M.A., Lunin B.V. Istoriya istoricheskoy nauki v Uzbekistane. Kratkiy ocherk. Tashkent, 1970

5. Aminova R.X. Osuehstvenie kollektivizatsii v Uzbekistane (1929-1932 gg.) T., «Fan», 1977
6. Aminova R.X. Kollektivizatsiya v Uzbekistane; kak eto bilo? – «Kommunist Uzbekistana» 1989, № 9
7. Aminova R.X. Kollektivlashtirish qashshoqlashtirish demak. – «SHarq yulduzi», 1992, № 12
8. Vozvrashayas k istorii kollektivizatsii v Uzbekistane. T., «Fan», 1995.
9. Golovanov A.A. Krestyanstvo Uzbekistana: evolyusiya sotsialnogo polojeniya. 1917-1937 gg. T., «Fan», 1992
10. Golovanov A.A., Saidov I. «25 mingchilar»: afsona va haqiqat. – «Fan va turmush», 1992, № 2.
11. Ivnitkiy IA. Klassovaya borba v derevne i likvidatsiya kulachestva kak klassa (1929-1932 gg.) Moskva, «Nauka», 1972
12. Istoriya krestyanstva SSSR. Istoriya Sovetskogo krestyanstva.t.1-2 Moskva, «Nauka», 1986.
13. Istoriya narodnogo xozyaystva Uzbekistana.t.1. T., Izd. AN UzSSR, 1962
14. Istoriografiya sotsialisticheskogo i kommunisticheskogo stroitelstva v SSSR. Moskva, 1962
15. Karimov N., SHamsutdinov R. SHahidlar xotirasi. Surgun. G.Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 2000.
16. Nazarov O.R. Provede nie splovshnoy kollektivizatsii selskogo xozyaystva v Uzbekistane i eyo sotsialno ekonomicheskie posledstviya (1929-1937 gg.) (na primere Tashkentskoy i Ferganskoy oblastey) Avtoreferat na soisk. uch.step. kand.ist.nauk. Tashkent, 2001
17. Nepomnim V.Ya. Istoricheskiy oput stroitelstva sotsializma v Uzbekistane (1917-1937) T., Gosizdat UzSSR, 1960
18. Niyozova F. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirishning salbiy oqibatlarini. // «O'zbekiston tarixi», 1999 y., № 4
19. Ocherki istorii kollektivizatsii selskogo xozyaystva v soyuznix respublikax. Sb. statey. Moskva, Gospolitizdat, 1963.

20. Pogudin V.I. Nekotoroe voprosi istoriografii kollektivizatsii selskogo xozyaystva v SSSR // «Voprosi istorii» 1958, № 9
21. Pogudin V.I. Problema likvidatsii kulachestva kak klassa v sovetskoy istoriografii. // «Voprosi istorii», 1965, № 4
22. Pogudin V.I. Put sovetskogo krestyanstva k sotsializmu. Istoriograficheskiy ocherk. M., «Misl», 1975
23. Podgotovka usloviy sploshnoy kollektivizatsii selskogo xozyaystva Uzbekistana (1927-1929 gg) Sbornik dokumentov. Tashkent, Izd. AN UzSSR, 1961
24. Rizaev G.R. Agrarnaya politika Sovetskoy vlasti v Uzbekistane (1917-1965 gg) T., «Uzbekistan», 1967
25. SHamsutdinov R., Karimov SH. Vatan tarixi (O‘zbekiston SHO‘rolar istibdodi davrida) Andijon, 1998 .
26. SHamsutdinov R., Abdullaev M. Ukrainadagi o‘zbek «quloqlari», O‘zbek «quloq» lari kimlar edi? //«Fan va turmush», 1999 № 5-6; 2000, № 1; № 2
27. SHamsutdinov R., Abdullaev M. Jangchi o‘zbek «quloq»lari //«Fan va turmush», 2000. № 6
28. SHamsutdinov R. O‘zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati va uning fojeali oqibatlari. T., «SHarq», 2001.
29. SHamsutdinov R., Xudoyorov N., Quloqlar surguni // «Muloqot», 2002, 3,4-sonlar
30. SHamsutdinov R. O‘zbek dehqonlarining SHimoliy Kavkazga surgun qilinishi // «O‘zbekiston tarixi», 2003. № 1
31. SHamsutdinov R. Qishloq fojeasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun. (O‘rta Osiyo respublikalari misolida) T., «SHarq», 2003.
32. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida T., «SHarq, 2000
33. O‘zbekiston SSR tarixi . 3-tom (Bosh muharrir I.Mo‘minov) T., «Fan», 1971.